Journal of Athar
ISSN (E.): 2538-1830 - ISSN (P.): 1024-1647
| Vol. 46 | No. 109 | 2025 |

Analysis of the Stages of Dynamism Religious Sites in Pre-Islamic Iran (Ritual Place In Ancient Iran)

Seyed Abdolhadi Daneshpour[1], **Babak Akbari**[2]

1. Professor, Department of Urban Drsign, Faculty of Architecture and Environmental Design, Tehran, Iran (Corresponding Author)
Email: Daneshpour@iust.ac.ir
2. PHD Candidat In Urban planing, Department of Urban Drsign, Faculty of architecture and environmental design, Iran University of Science and Technology,Tehran, Iran.

Article Ifo

https://doi.org/10.66224/Athar.1769.33

Pp: 33 - 58

Article Type:
Research Article

Article History:
Received: 2025/02/23
Revised: 2025/06/01
Accepted: 2025/06/03

Use your device to scan and read the article online

Athar Journal
Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:
Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: https://athar.richt.ir/

Abstract

This study investigates the formation, transformation, and localization of ritual spaces in pre-Islamic Iran, tracing their trajectory from their initial emergence in the earliest cultural and mythological traditions through to their integration into the urban and administrative structures of the Sasanian Empire. It seeks to offer a comprehensive analysis of the dynamic processes that contributed to the evolution of sacred places, referred to as ritual spaces within a complex interplay of cosmological symbolism, sociopolitical control, and religious authority. Employing a qualitative methodological framework grounded in interpretive content analysis, the research explores how ritual practices shaped and were shaped by their spatial contexts across different historical periods. The core premise of the study rests on two interrelated conceptualizations of ritual. First, ritual is analyzed as a metaphorical construct a symbolic reflection of deep-seated cultural values, mythological narratives, and sacred cosmologies. Second, ritual is approached as a disciplinary system, functioning to structure social behavior, enforce moral norms, and legitimize hierarchies within the frameworks of political and religious governance. These two interpretive lenses, drawn from the theoretical traditions of anthropology, sociology, history, and religious studies, provide a multidimensional view of how ritual space functioned in ancient Iran.

Keywords: Ritual, Ritual Place, Pre-Islamic Iran, Fire Temples, Zoroastrianism.

Citations: Daneshpour, S. A. & Akbari, B., (2025). "Analysis of the Stages of Dynamism Religious Sites in Pre-Islamic Iran (Ritual Place In Ancient Iran)". *Athar*, 46(109): 33-58. https://doi.org/10.66224/Athar.1769.33
Homepage of this Article: https://athar.richt.ir/article-2-1769-en.html

© The Author(s) *Copyright © 2025 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).*
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

The theoretical basis of this study draws on key thinkers such as Durkheim, Eliade, Turner, Geertz, and Radcliffe-Brown, whose contributions to the understanding of ritual and sacred space have been seminal within social science disciplines. The study also integrates insights from environmental psychology, myth analysis, and urban theory. Ritual is conceptualized not merely as a religious act but as a socially embedded phenomenon that reinforces group cohesion, legitimizes power, and regulates behavior through symbolic performance. Methodologically, the research employs qualitative content analysis with open coding, allowing for the identification of recurring themes and concepts in historical, archaeological, and textual data. Through this process, the study isolates key phases in the evolution of sacred spaces and theorizes the relationships between cosmological beliefs, ritual performances, and spatial practices. The coding process identifies three major stages in the development of ritual space in pre-Islamic Iran: the natural–sacred phase, the structured–temple phase, and the urbanized–ritual phase.

Phase One: The Natural–Sacred Ritual Space

The earliest ritual spaces in Iranian culture were deeply connected to the natural environment. Sacredness was attributed to natural elements such as water, fire, trees, and mountains, which were seen as dwelling places of divine forces. Rivers and springs were regarded as manifestations of the goddess Anahita, while mountains like Mount Damavand were considered cosmological axes or anchors of order (axis mundi). These elements were not only physically revered but also symbolically integrated into mythological narratives that gave meaning to the universe and human existence. Fire held particular significance as a divine force and was often maintained in open-air altars without enclosing structures. The sacred tree, especially species such as the cypress and pomegranate were another important symbol of divine presence. Rituals in this phase were typically performed in open landscapes, reflecting a close, almost unmediated connection between the community and the cosmos. The sacred space, in this sense, was naturally occurring rather than human-made, characterized by spatial openness, ritual spontaneity, and accessibility primarily for religious functionaries or tribal leaders. Mountains served not only as physical places of elevation but also as spiritual heights where proximity to the divine was believed to be more immediate. Offerings and sacrifices were often conducted at mountaintops or nearby highlands, reinforcing the mountain's role as a medium between the human and divine realms. Mythological texts such as the Yashts and Bundahishn repeatedly reference such sites, solidifying their role in the collective spiritual imagination.

Phase Two: The Structured and Restricted Ritual Space

With the institutionalization of Zoroastrianism, particularly during the Achaemenid and Parthian periods, ritual spaces underwent a significant transformation. Sacred sites became more architecturally defined, enclosed, and regulated. Fire temples, notably the char taq (four arched domes) were constructed in remote areas, symbolizing the isolation of the sacred from the profane. Access to these spaces was restricted to Magi and mobeds, reinforcing the idea of spiritual hierarchy and ritual purity. The movement from natural to constructed sacred space marked a pivotal shift in the

function of ritual space from an open, community based act to a controlled performance within an institutional framework. The sacred fire, now enclosed, represented not only divine presence but also the legitimacy of dynastic rule. The fire temple served as a nexus of metaphysical power, religious education, and political propaganda. In contrast to the public facing Zoroastrian temples, Mithraic ritual spaces developed in secrecy. Mithraea, often built-in underground caves or carved directly into rock formations, reflected the esoteric and initiatory nature of Mithraic worship. These spaces were concealed, private, and oriented toward individual transformation through sacred mystery. Their secluded nature stood in stark contrast to the grandeur and visibility of Zoroastrian temples, indicating a diversification in sacred geographies and the emergence of ritual plurality in ancient Iran. These developments illustrate how sacred space became both a symbol of cosmological order and a mechanism of exclusion, regulated by religious elites and tied to the legitimization of political authority. Ritual space in this phase was increasingly monopolized, ritualized, and divorced from its earlier natural contexts.

Phase Three: The Urban Integrated and Institutionalized Ritual Space

The final phase in the evolution of ritual space corresponds to the consolidation of the Sasanian Empire. During this era, the spatial logic of sacred sites shifted dramatically: fire temples and ritual centers were now situated within cities, alongside administrative complexes, markets, and royal palaces. The sacred was no longer secluded in nature or isolated architecture; it was now interwoven into the fabric of civic life. A key innovation in this period was the emergence of Eivan e Nowruz (Nowruz halls), public spaces adjacent to fire temples where festivals, political ceremonies, and communal gatherings were held. These venues illustrate the historicization of the sacred, where ritual events coincided with royal victories, seasonal transitions, or state proclamations. Sacred time and space became tools for consolidating imperial ideology. The Sasanians utilized ritual as a means of social integration, particularly through the performance of festivals such as Tirgan, Sadeh, and Nowruz, during which kings would pardon prisoners, distribute gifts, and engage with subjects in highly choreographed displays of magnanimity. The ritual calendar synchronized with the administrative logic of empire, turning religious performance into an instrument of governance. This phase marks the culmination of sacred space as a disciplinary system. Drawing on Foucault's concept of power and surveillance, the study demonstrates how sacred architecture, ritual choreography, and spatial configuration functioned to maintain social order. Fire temples became sites of behavioral regulation, enforcing moral codes and cosmological doctrines while fostering allegiance to the throne. Furthermore, the spatial integration of temples with urban marketplaces symbolizes the complete localization and commodification of the sacred. Ritual spaces were no longer peripheral, they were central to the political economy of the empire. Religious sites doubled as spaces of exchange, authority, and spectacle, embodying a totalizing vision of imperial unity.

Dual Theory of Ritual Space: Metaphor and Discipline

This study proposes a dual theory of ritual space in pre Islamic Iran. As a metaphorical construct, ritual space represents a projection of cultural belief systems, mythological cosmogonies, and sacred

temporality. It connects individuals to ancestral narratives and the celestial order. As a disciplinary system, it structures behavior, regulates access, enforces orthodoxy, and mediates power through architecture, ritual performance, and institutional control. The progression from nature based rituals to structured temples and finally to urbanized ceremonial spaces underscores a trajectory of increasing institutionalization and centralization. What began as communal acts rooted in ecological reverence evolved into highly orchestrated performances embedded in the bureaucratic machinery of empire. In the pre Sasanian phase, the multiplicity of religious traditions (e.g., Zoroastrianism, Mithraism, Zurvanism) fostered a plurality of sacred geographies. However, with the Sasanian assertion of Zoroastrianism as the official state religion, ritual space became more uniform, hierarchical, and state controlled. This marks a crucial turning point in Iranian religious history, where sacred space no longer reflected only divine order, but the imperial will.

Conclusion:

The transformation of ritual space in pre Islamic Iran offers profound insights into how spatial practices reflect evolving relationships between belief, power, and society. From sacred groves and mountain altars to monumental fire temples and city center festivals, ritual spaces served not only as stages for divine–human interaction but also as arenas of political drama and social engineering. By tracing this evolution across three distinct phases, the study illuminates how sacred space is not a fixed or inherent quality of geography but a dynamic product of historical, ideological, and ritual processes. The research contributes to broader discussions on sacred geography, urban religiosity, and the politics of space in ancient civilizations, providing a model for understanding how religious landscapes are constructed, contested, and institutionalized over time.

Acknowledgments

The authors would like to express their gratitude to the anonymous reviewers of the journal whose valuable comments enriched the content of this article.

Observation Contribution

All authors contributed equally to the writing of this article.

Conflict of Interest

The authors declare compliance with publishing ethics in citations and confirm that no conflict of interest exists.

فصلنامهٔ علمی اثـر
شـاپای چاپـی: ۱۶۴۷-۱۰۲۴ - شـاپای الکترونیکـی: ۱۸۳۰-۲۵۳۸
| سـال ۴۶ | شـمارهٔ ۱۰۹ | ۱۴۰۴ |

تحلیل مراحل پویش مکان‌های آئینی در ایران پیش از اسلام (مکان آئینی در ایران باستان)

سید عبدالهادی دانشپور[I]، بابک اکبری[II]

I. استاد گروه شهرسازی، دانشکدهٔ معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول).
Email: Daneshpour@iust.ac.ir
II. دکتری شهرساز، دانشکدهٔ معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله

https://doi.org/10.66224/Athar.1769.33

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۵۸-۳۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۰۵
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۱۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۳

فصلنامهٔ علمی اثر
نشریهٔ پژوهشکدهٔ ابنیه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:
پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری

چکیده

در این پژوهش شکل‌گیری و پویش مکان‌های آئینی در ایران پیش از اسلام از آغاز تا انقراض ساسانیان، به‌مثابه تحلیل فرآیندهای مکان‌مند شدن امر آئینی مورد بررسی قرار می‌گیرد. برای این‌منظور از روش تحلیل ابعاد کیفی به‌عنوان راهبرد پژوهش استفاده خواهد شد. بر این‌مبنا جهت دست‌یابی به تحلیلی از پویش مکان آئینی، نخست چیستی امر آئینی براساس نتایج پژوهش‌های علوم اجتماعی بررسی می‌شود و دو تعریف کلی از امر آئینی به‌دست می‌آید که آئین را بازتاب عقاید و فرهنگ یا یک امر استعاری و سیستم انضباطی یا الگوی رفتاری تعریف می‌کند. این دو تعریف مبنایی را به‌دست می‌دهد که براساس آن می‌توان داده‌های تاریخی درمورد تأثیر سنت‌های دینی (زرتشتی، میترائی و ...) و نظام‌های سیاسی و اجتماعی را بر مکان‌های آئینی، دسته‌بندی و از آن‌ها مفاهیم نظری لازم جهت حصول هدف پژوهش را استخراج کرد. این پژوهش توضیح خواهد داد که شکل‌گیری مکان آئینی در ابتدا در گرو ارزش‌های ازلی نهفته در عناصر طبیعی بود (کیفیت ازلی-بودن) و تنها در بستر طبیعت مکان‌یابی می‌شد (کیفیت طبیعی‌بودن). گسترش فعالیت‌های آئینی سازمان‌یافته و به‌کارگیری آئین به‌عنوان سیستم انضباطی جهت کاهش تنش‌های اجتماعی با رسمی‌شدن دین زرتشتی در دورهٔ ساسانی سبب شد بازارگاه‌های شهری نیز به‌عنوان مکان آئینی مورداستفاده قرار گیرند و از درهم‌آمیزی آتشگاه‌ها با یک‌دیگر یا با بازارگاه‌ها مجموعه‌های موسوم به «ایوان نوروز» شکل‌گرفتند که نمایان‌گر تاریخی‌شدن و شهری‌شدن مکان آئینی هستند و واپسین حلقهٔ تکامل در فرآیند مکانی‌شدن امر آئینی در ایران پیش از اسلام به‌شمار می‌روند.

کلیدواژگان: آئین، مکان آئینی، ایران پیش از اسلام، معابد آتش، دین زرتشتی.

ارجاع به مقاله: دانشپور، سید عبدالهادی؛ و اکبری، بابک، (۱۴۰۴). «تحلیل مراحل پویش مکان‌های آئینی در ایران پیش از اسلام (مکان آئینی در ایران باستان)». اثر، ۴۶ (۱۰۹): ۵۸-۳۳. https://doi.org/10.66224/Athar.1769.33
صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه: https://athar.richt.ir/article-2-1769-fa.html

© The Author(s)
OPEN ACCESS
حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده(گان) آن است. ۱۴۰۴ © ناشر این مقاله، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری است.
این مقاله تحت گواهی زیر منتشرشده و هر نوع استفادهٔ غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.
Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

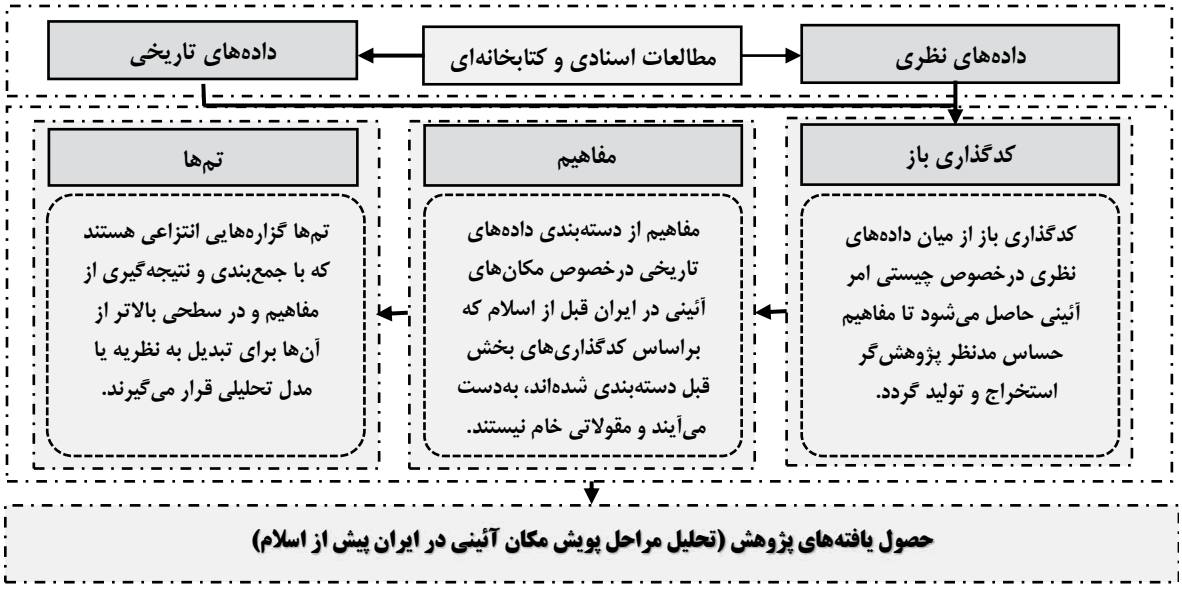
مقدمه

آئین‌های جمعی در طول تاریخ از داستان‌های اسطوره‌ای، به‌صورت هنجارهایی در رفتارهای اجتماعی و فردی اعضای جامعه درآمده‌اند که در هر حوزهٔ تمدنی بازنمود مکانی منحصربه‌فردی داشته است. در فرآیند تولید مکان‌های آئینی علاوه‌بر اسطوره‌ها، عواملی چون ساختار قدرت سیاسی و اجتماعی، تحولات فرهنگی و مذهبی و وقایع تاریخی نیز دخیل هستند؛ بنابراین جهت شناخت مکان‌های آئینی در یک پهنهٔ سرزمینی لازم است علاوه‌بر بررسی‌های فضایی، زمینهٔ شکل‌گیری مکان آئینی، چیستی امر آئینی و چگونگی مکان‌مند شدن آن نیز مورد بررسی قرار گیرد. این امر مستلزم استفاده هم‌زمان از دانشِ شناختی علوم اجتماعی (انسان‌شناسی، جامعه‌شناسی و...)، علوم تاریخی (اسطوره‌شناسی، باستان‌شناسی و...) و علوم طراحی محیطی (معماری، شهرسازی و...) می‌باشد که هرکدام مسئله تاریخ، آئین و مکان را از چشم‌انداز خود تبیین می‌کنند.

امر آئینی یک برساختهٔ تاریخی و اجتماعی پیچیده است که درنظر پژوهش‌گران مکاتب متعدد علوم اجتماعی به انحاء مختلف تعریف شده است. این تعاریف جنبه‌های متفاوت چیستی امر آئینی را روشن می‌کنند که می‌توانند در چند تعریف کلی دسته‌بندی شوند تا در مواجهه با انبوه داده‌های فضایی و تاریخی، امکان تحلیل و توضیح فرآیند تحولات تاریخی آن‌ها ممکن شود. این تعریف باید بتواند با تحولات تاریخی در سازمان اجتماعی، نهادهای قدرت و نهادهای دینی منطبق‌گردد؛ به‌عبارت دیگر، در ارتباط با شالودهٔ اعتقادی ادیان ایران پیش از اسلام (زرتشتی، میترائی و...) و ساختار قدرت سیاسی و اجتماعی در سلسله‌های مختلف پادشاهی، مکان‌مند شدن امر آئینی به گونه‌های متفاوت تحول می‌یابند که باید به‌طور جداگانه مورد بررسی قرار گیرند.

پرسش پژوهش: ناظر به این جنبه‌های مختلف موضوع، جهت حصول تحلیلی از مراحل پویش مکان آئینی در ایران پیش از اسلام، پاسخ به دو پرسش اساسی درخصوص چیستی امر آئینی و چگونگی مکانی‌شدن این امر الزامی است؛ این دو پرسش بدین‌قرار می‌باشد: ۱. امر آئینی چیست و ویژگی‌های آن کدام‌ها هستند؟ ۲. مکان‌مند شدن امر آئینی در ایران پیش از اسلام چه فرآیندی را از سرگذرانده و در دوره‌های مختلف واجد چه ویژگی‌هایی بوده است؟

روش پژوهش: رویکرد روش‌شناختی این پژوهش در پاسخ به پرسش‌های تبیین شده، رویکرد کیفی می‌باشد. پژوهش کیفی شامل مجموعه‌ای از شیوه‌های عملِ تفسیری است که پژوهش‌گر به‌موجب آن، امور را در محیط اجتماعی و تاریخی مورد بررسی قرار می‌دهد. در پژوهش کیفی به‌جای جمع‌آوری داده تأکید بر تولید داده است و پژوهش‌گر سعی می‌کند پدیده‌ها را معنا بخشیده و قابل تفسیر کند (Creswell, 2015)؛ هم‌چنین در این پژوهش متناسب با رویکرد کیفی از راهبرد تحلیل محتوای کیفی داده‌ها استفاده خواهدشد که در آن گردآوری و تفسیر داده‌ها به‌صورت سندگزینی، تحلیل اسناد و دیدگاه‌های صاحب‌نظران انجام می‌گیرد. راهبرد تحلیل محتوای کیفی درپی تقلیل اطلاعات و ارائه توصیفی دقیق پیرامون یک موضوع است. استفاده از این شیوه اغلب زمانی ضرورت می‌یابد که اطلاعات کافی دربارهٔ یک پدیده وجود نداشته باشد و محقق درصدد فراهم کردن دانش زمینه‌ای لازم درخصوص موضوع است (Krippendorf, 2013: 27). به‌دست دادن تحلیلی درمورد مکان‌های آئینی در ایران پیش از اسلام نیز مشمول همین قاعده می‌باشد. در روش تحلیل محتوای کیفی، محقق با رجوع به داده‌های موردمطالعه به‌تدریج آن‌ها را خلاصه می‌کند تا درنهایت اصلی‌ترین مفاهیم و مضامین مرتبط با موضوع در دسترس قرارگیرد. کاربست روش تحلیل محتوای کیفی در این پژوهش چنان‌که در شکل ۱، مشهود است سه مرحله را شامل می‌شود؛ نخست، در داده‌های به‌دست آمده از نظرات پژوهش‌گران علوم اجتماعی دربارهٔ چیستی امر آئینی، یک کدگذاری باز صورت می‌گیرد که براساس آن بتوان مفاهیم حساس درخصوص چگونگی مکان آئینی در ایران پیش از اسلام را استخراج یا تولید کرد. در مرحلهٔ دوم، براساس داده‌های تاریخی، مفاهیم پایه‌ای یا خرده‌تحلیل به‌دست می‌آیند که مبنای نظریه‌های پژوهش هستند. در مرحلهٔ سوم، تم‌ها تولید می‌شوند که محصول جمع‌بندی مفاهیم‌اند و در مقایسه با آن‌ها، ماهیتی انتزاعی‌تر داشته و برای تولید نظریهٔ سطحی بالاتر را شامل‌شده و فراهم می‌کنند. فرآیند به‌کارگیری روش پژوهش تحلیل محتوای کیفی داده‌ها در شکل ۱ ارائه شده است.

شکل ۱: فرآیند به‌کارگیری روش تحلیل ابعاد (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Fig. 1: The process of applying the dimensional analysis method (Authors, 2024).

پیشینهٔ پژوهش

اغلب پژوهش‌ها درخصوص مکان‌های آئینی در ایران پیش از اسلام معطوف به بررسی باستان‌شناسانه معابد آتش می‌باشد. نخستین بررسی‌های جامع در این‌خصوص به نوشته‌های «دیولافوا» در دههٔ ۱۸۹۰م. در شوش و شیراز و پس از او پژوهش‌های باستان‌شناسانهٔ «رومن گیرشمن» و «ارنست هرتسفلد» در تخت‌جمشید، سیلک، شوش، نهاوند، بیشاپور و... پس‌از دههٔ ۱۳۲۰هـ.ش. بازمی‌گردد. از پژوهش‌های معمارانه درخصوص این ابنیه می‌توان به آثار «آرتور پوپ» (۱۳۱۱) و «آندره گدار» (۱۳۶۵) و «محمدکریم پیرنیا» (۱۳۴۷) اشاره کرد. آثار متأخر در حوزهٔ باستان‌شناختی و معماری، اغلب به یک بنا یا فضا محدود می‌شود، مانند بررسی چارطاقی‌ها یا آتشگاه‌ها؛ برای مثال، بررسی «هوف» درخصوص مجموعهٔ تخت سلیمان (۱۳۵۳)، «هاردی» دربارهٔ چارطاقی نیاسر (۱۳۶۲)، «میثم لباف» دربارهٔ چارطاقی بازه‌هور (۱۳۹۳)، «احمد حیدری» و «زهرا ساروخانی» دربارهٔ چارطاقی خرم‌دشت کرمان (۱۳۹۵) و «شکوه خسروی» دربارهٔ آتش‌گاه پلنگ‌گرد (۱۳۹۶).

پژوهش‌ها درخصوص آئین‌های جمعی در ایران پیش از اسلام نیز اغلب محدود به بررسی پیرامون چیستی اساطیر و ادیان مختلف زرتشتی، میترائی، زروانی و چگونگی تکامل آن‌ها می‌باشد که می‌توان از آن‌میان به آثار «هاشم رضی» (۱۳۸۴) و «شهره جوادی» (۱۳۸۶) درمورد آئین‌ها و ادیان پیشازرتشتی، آثار «مارتین ورمارزن» (۱۳۸۷)، هاشم رضی (۱۳۸۲)، «مرتضی ثاقب‌فر» (۱۳۸۵) درمورد مذهب میترائی، آثار «هنریک ساموئل» (۱۳۸۷) و «هاشم رضی» (۱۳۵۰) دربارهٔ دین زرتشتی و آثار «جان هینلز» (۱۳۷۵) و مهرداد بهار (۱۳۷۶) دربارهٔ اساطیر ایرانی اشاره کرد. این پژوهش درپی آن است تا با بهره‌گیری هم‌زمان از داده‌های باستان‌شناسی و تاریخی و داده‌های ادیان‌شناسی، اسطوره‌شناسی و مردم‌شناسی، موضوع مکان آئینی در ایران پیش از اسلام را نه به‌صورت بررسی تک بنا، بلکه به‌طورکلی تحلیل کرده و توصیفی عام از فرآیند مکان‌مند شدن امر آئینی و تحولات تاریخی و اجتماعی آن ارائه کند که این امر درمیان پژوهش‌های پیشین مسبوق نمی‌باشد.

توصیف و بررسی

چیستی امر آئینی (یافته‌های نظری پژوهش)

واژهٔ «آئین» در فرهنگ‌های فارسی به‌صورت رسم، سنت، عُرف، تشریفات و جشن آمده است. برخی این واژه را برگرفته از واژهٔ ترکی «اویون» می‌دانند که به معنای «رقص» است. این مسئله به هم‌زمانی مراسم مذهبی

بـا عمـل رقـص نـزد اقـوام ابتدایـی بازمی‌گـردد (پیـن، ۱۳۹۴: ۱۵۲). معـادل انگلیسـی آئیـن، واژهٔ «Ritual» اسـت کـه مجموعه‌ای از فعالیت‌ها شامل حرکات، اشیاء، اوراد و نمادهایی است که در یک مکان خاص انجام می‌شوند. این واژه نخستین‌بار در ۱۵۷۰م. به‌کارگرفته‌شد، در ۱۶۰۰م. عمومیت یافت و بـه انجـام مراسـم مذهبـی اطلاق‌می‌شد. واژهٔ «Ritual» از ریشهٔ لاتین Ritus آمده که در زبان رومی به‌معنی محفل می‌باشد (بندهشن، ۱۳۹۵ : ۲۷۸). واژهٔ «Rita» در زبان سانسکریت دارای ریشهٔ مشترک بـا «ریتوس» لاتین و اصطلاحـی رایج در دیـن ودایـی به‌معنی نظـم طبیعی است (شایگان، ۱۳۹۴: ۵۵-۶۳)؛ بنابراین معنای این واژه دامنهٔ گسترده‌ای دارد که مناسبات سیاسی و اجتماعی و ادراک از نظـم کیهانـی را دربـر می‌گیـرد.

آئیـن، نخسـت موردتوجـه فیلسـوفان و سـپس به‌عنـوان یـک پدیـدار اجتماعـی موردتوجـه جامعه‌شناسـان و انسان‌شناسـان قرارگرفـت. جامعه‌شناسـی رفتـار انسـان را به‌عنـوان موجـودی اجتماعـی (گیدنـز، ۱۳۹۲: ۴۸)، جامعـه را در قالـب پدیـده‌ای اجتماعـی و آئیـن را به‌مثابـه یـک کنـش اجتماعـی می‌نگـرد کـه بازتـاب درونی‌تریـن ارزش‌هـای اجتمـاع پیشـامدرن اسـت (Turner, 1984: 89). از نظـر جامعه‌شناسـان هـدف آئیـن تقویـت نظـم اجتماعـی اسـت (Gluckman, 1963)، در این‌راستا، آئیـن بـا تنظیـم تعامـلات اجتماعـی و حفـظ گروه‌هـای اخلاقـی، نوعـی هماهنگـی ایجـاد می‌کنـد کـه درنهایـت منجـر به‌نوعـی فرمول‌سـازی جهـت تنظیـم و تثبیـت نهادهـای قـدرت سیاسـی و اجتماعـی خواهـد شـد (Radcliffe Brown, 1993: 143). «گیلفـورد گیرتـز» (۱۹۲۶-۲۰۰۶م.) معتقـد بـود؛ آئیـن نَـه یـک زینـت قـدرت سیاسـی و اجتماعـی کـه عامـل ایجـاد آن اسـت و در برهه‌هـای طولانـی از تاریـخ، قـدرتِ بازیگـر سیاسـی به‌میـزان توانایـی وی در اجـرای آئین‌هـا بسـتگی‌داشـت (Geerts, 1980: 13-17). «امیـل دورکیهـم» (۱۸۵۸-۱۹۱۷م.) در بررسـی آئین‌هـا و مناسـک بـه ایـن نتیجـه رسـید کـه آئیـن به‌عنـوان وسـیله‌ای بـرای ایجـاد اسـتحکام اجتماعـی یـک گـروه عمـل می‌کنـد. (الیـاده، ۱۳۸۸: ۱۲۳-۱۲۴). طـرح مفهـوم «آئیـن شـورش» ازسـوی «ماکـس گلوکمـان» (۱۹۱۱-۱۹۷۵م.) و بسـط آن توسـط «ویکتـور ترنـر» (۱۹۲۰-۱۹۸۳م.) آئیـن را کـه عمومـاً در قالـب تقویت‌کننـدهٔ نظـم اجتماعـی موجـود مطـرح می‌شـد، به‌عنـوان عامـل تغییـر ایـن نظـم، موردتوجـه قـرارداد (kuper, 1983:156). از نیمـهٔ دوم قـرن ۲۰م. بـا خـروج مطالعـات اجتماعـی از حالـت غرب‌گرایانـه (Fischer, 2003) و عـروج نـگاه انسان‌شناسـانه، آئیـن را به‌عنـوان فرهنـگ ابتدایـی و دانـش عینـی انسـان پیشـامدرن نمی‌دیـد (الیـاده، ۱۳۸۸: ۱۲۹). در ایـن نـگاه کـه متمایـل بـه بررسـی‌های تجربـی اسـت (Bell, 1997: 156)؛ لایه‌هـای زیریـن آئین‌هـا آشـکارتر و رابطـهٔ آن‌هـا بـا فـرد و طبیعـت روشـن‌تر شـد. در نـگاه انسان‌شناسـی؛ آئین‌هـا یـک عمـل تشـریفاتی هسـتند کـه ماهیـت دینـی و غیردنیـوی دارنـد و هـدف آن‌هـا تقویت قـدرت بشـری جهـت به‌کارگیـری نیروهـای طبیعـت اسـت (Gellner, 1992: 26-29). از دیگـر جنبه‌هـای تعریـف انسان‌شناسانهٔ آئیـن، توجـه بـه آئیـن به‌مثابـه عامـل ایجـاد تعـادل بیـن انسـان، محیط‌زیسـت و موادغذایـی در نظـرات «رُی راپاپـورت» (۱۹۲۶-۱۹۹۷م.) اسـت (Radcliife Brown, 1993: 143). از سـوی‌دیگر، آئیـن از منظـر نشانه‌شناسـانی صورتـی از گفتـار اسـت کـه عامـل ایجـاد ارتبـاط بیـن فـرد و فـرد، فـرد و حاکمیـت و فـرد و جهـان مابعدالطبیعـه می‌باشـد (احمـدی، ۱۳۹۳: ۲۲۹). در آثـار «باخوفـن» (۱۸۱۵-۱۸۷۷م.)، آئیـن بیـان نمادیـن زیرسـاخت‌های اجتماعـی و خاسـتگاه روایـت مقدسـی اسـت کـه در زمـان اولیـن، رخ داده‌اسـت (الیـاده، ۱۳۸۸: ۱۴).

برخـی‌از پژوهش‌گـران بـا نـگاه کارکـردی، آئیـن را عامـل تبییـن و معنابخشـی بـه جنبه‌هـای مختلـف محیـط می‌داننـد و معتقدنـد آئین‌هـا فضاهایـی هسـتند کـه افـراد در آن‌هـا هویـت خویـش را مکانـی کـرده و بازتولیـد می‌کننـد (Lawson, 2000: 76; Nanda & Warms, 1998: 275)؛ بنابرایـن، می‌تـوان آئین‌هـا را از سـوی برخـی پژوهش‌گـران (جامعه‌شناسـان) یـک سـامانهٔ ارتباطـی و الگـوی رفتـاری درنظـر گرفـت کـه بـا نظـم اجتماعـی در ارتبـاط اسـت و براسـاس نظـرات برخـی دیگـر (انسان‌شناسـان)، آئیـن را امـری اسـتعاری و بازتـاب عقایـد و فرهنـگ دانسـت. ایـن نظـرات در قالـب جـدول ۱، جمع‌آوری شـده‌اند.

چگونگی مکان‌مند شدن امر آئینی (یافته‌های تاریخی پژوهش)

مکان‌مند شـدن امـر آئینـی به‌مثابـه یـک امـر اسـتعاری (بازتـاب عقایـد و فرهنـگ): بـا توجـه بـه کثـرت سـنت‌های دینـی در ایـران پیـش از اسـلام هم‌چـون: میترائـی، زروانـی، مغ، زرتشـتی، مانـوی، مزدکـی و هم‌زمانـی بسـیاری از ایـن سـنن

جدول ۱: ویژگی‌های آئین نزد پژوهشگران علوم اجتماعی (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Tab. 1: Features of Ritual among Social Science Researchers (Authors, 2024)

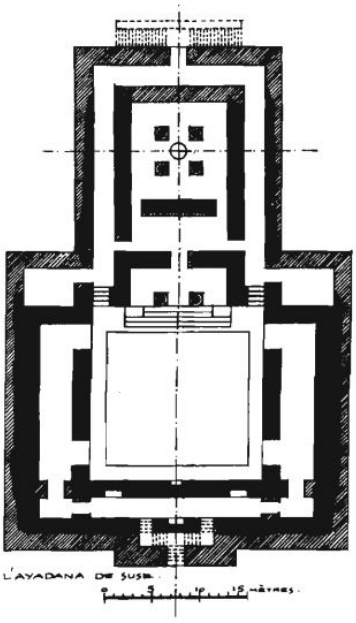
چیستی مفهوم آئین	جمع‌بندی
• آئین به‌مثابه کنش اجتماعی (Giddens, 2013) • آئین به‌مثابه عامل تقویت نظم اجتماعی (Gluckman, 1963; Malinowski, 1927) • آئین به‌مثابه عامل تنظیم روابط اجتماعی (Radcliife Brown, 1993) • آئین به‌مثابه عامل تثبیت نظم اجتماعی (Radcliife Brown, 1993) • آئین به‌مثابه عامل ایجاد و اعمال قدرت سیاسی (Geertz, 1980) • آئین به‌مثابه عامل تنظیم رابطه فرد با طبیعت (Gelner, 1992; Rapaport, 1967) • آئین به‌مثابه عامل تغییر نظم اجتماعی (Gluckman, 1963; Turner, 1984) • آئین به‌مثابه عامل تنظیم مالکیت زمین و مواد غذایی (Rapaport, 1967) • آئین به‌مثابه اصولی جهت تسخیر طبیعت (Frazar, 1890; Gelner, 1992) • آئین به‌مثابه نوعی انضباط بدن (Bell, 1977; Strauss, 1971)	**سیستم انضباطی (الگوی رفتاری)**
• آئین به‌مثابه شکلی از گفتار (Barthes, 1970) • آئین به‌مثابه بازتاب عمیق‌ترین و درونی‌ترین ارزش‌های فرهنگی (Gluckman, 1963) • آئین به‌مثابه مولد زمان و مکان مقدس (Eliadeh, 1963) • آئین به‌مثابه حامل معانی مقدس (Durkheim, 1956) • آئین به‌مثابه تصور اقوام از پدیدار بیرونی و نمایش مدل آرمانی از جهان خارج (Cassirer, 1946) • آئین به‌مثابه نظام استعاری توجیه جهان (Taylor, 1871)	**امری استعاری (بازتاب عقاید و فرهنگ)**

با یک‌دیگر (معین، ۱۳۵۵: ۴۳)، تحلیل پویش مکان آئینی ذیل مفهوم آئین به مثابه امر استعاری، برمبنای یک دوره‌بندی تاریخی خطی، هم‌چون دوره‌بندی برمبنای سلسله‌های تاریخی، امکان نتیجه‌گیری را دشوارتر خواهد کرد؛ بنابراین بهتر است این بررسی به تفکیک هر سنت انجام شود. این سنت‌ها را می‌توان به دو سنت متمرکز زرتشتی و میترائی و سنت‌های پراکندهٔ نخستین ایرانی تقسیم‌کرد (Boyce, 2010: 117-155). این سنن پراکنده شامل آئین‌های کهن هندواروپایی، پرستش ارباب‌انواع، آئین مغان، کیش زروانی و... می‌شود (اوشیدری، ۱۳۷۶: ۴۷) که از دوران ماد تا اشکانی در سرزمین‌های ایرانی رایج بوده (رضی، ۱۳۸۴: ۳۴۹) و در روایات تاریخ‌نگاران باستانی و آثار به‌جا مانده از آن دوران قابل رهگیری هستند.

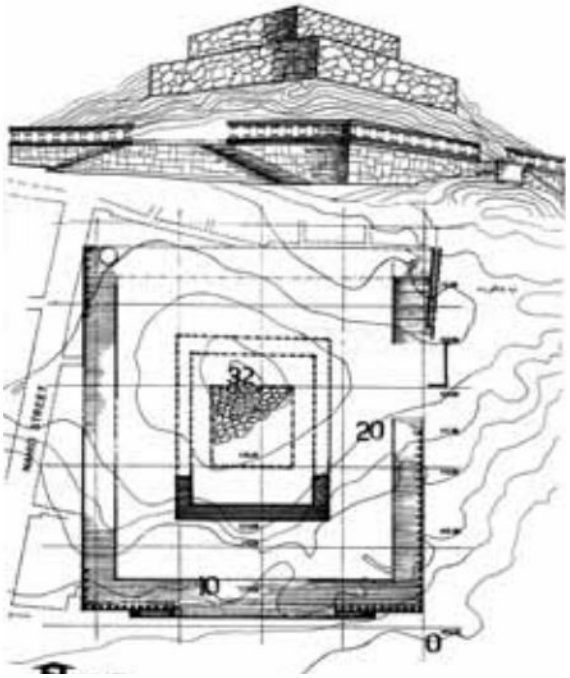
مکان آئینی و عناصر طبیعی در سنت‌های پراکندهٔ نخستین: تا پیش از گسترش دین زرتشتی و میترائی اقوام ایرانی مانند دیگر اقوام باستانی اعمال آئینی خود را اغلب در مجاورت عناصر طبیعی چون: آتش، آب و درخت انجام می‌دادند (Pettazzoni, 1967). تقدیس آب و درخت نزد ایرانیان به کمیابی این عناصر بازمی‌گشت. گاه بالغ‌شدن یک درخت، مانند: درخت سرو، انار یا چنار و یا احداث یک قنات حاصل دسترنج چندین نسل بود (فره‌وشی، ۱۳۷۹: ۸۸-۸۹). ایرانیان برخلاف سومریان و یونانیان با تصور غیر آنتروپومورفیک از ارباب انواع (مدنی‌پور، ۱۳۹۲: ۱۰-۱۱)، به حضور سیال آنان در مجاورت عناصر طبیعی باورداشتند (بصیری و ولی، ۱۳۷۹: ۷۱-۷۵)؛ به‌عنوان مثال، حضور آناهیتا، ایزدبانوی آب را در تمامی رودها و چشمه‌ها جاری می‌دانستند (طاهری، ۱۳۹۳).

مکان آئینی و نقاط لنگرگاهی در نظم کیهانی در سنت‌های پراکنده نخستین: ایرانیان مانند دیگر اقوام باستانی، کوه‌ها را به‌عنوان نقاط لنگرگاهی در نظم کیهانی، مکانی مقدس می‌دانستند و بسیاری از اعمال آئینی و نیایش‌ها را در کوه‌ها اجرا می‌کردند. «فردوسی» در داستان جمشید، کوه‌ها را نخستین مکان پرستش و نیایش می‌داند[1] (سرخوش، ۱۳۷۹: ۱۳۷). در یشت‌ها که سرایش آن‌ها به دورهٔ هخامنشی و پیش از آن بازمی‌گردد (کریستین‌سن، ۱۳۸۲: ۴۴)، اجرای سنت قربانی در پای کوه‌ها و تپه‌ها بارها روایت‌شده است. در آبان یشت آمده

است که هوشنگ در پای البرزکوه یک‌صد اسب، هزار گاو و ده‌هزار گوسفند را به ایزدبانوی آناهیتا پیشکش کرد. همین قربانی در پای کوه هُکَر به جمشید و در پای کوه اَرزَیفیه به کاووس‌شاه نسبت داده شده است؛ هم‌چنین موارد مشابهی در بندهای ۳ و ۸ از گوش‌یشت و بندهای ۷ و ۱۱ و ۱۵ از رام‌یشت آمده است (یشت‌ها، ۱۳۹۴). «هرودوت» در ۴۴۰پ.م. می‌نویسد: رسم ایرانیان (مادها و پارس‌ها) چنان است که از بلندترین قله‌ها بالارفته و برای ایزدان نیایش کنند. «امیل بنونیست» معتقد است این سنت تا چند قرن بعد نیز رایج بوده، چنان‌که «استرابو» نیز در ۲۷پ.م. به این رسم اشاره کرده است (بنونیست، ۱۳۷۷: ۳۲-۳۵).

شکل ۱: آپادانای شوش (گدار، ۱۳۷۱).
Fig. 1: The Ayadana (Temple) of Susa (Godard, 1992).

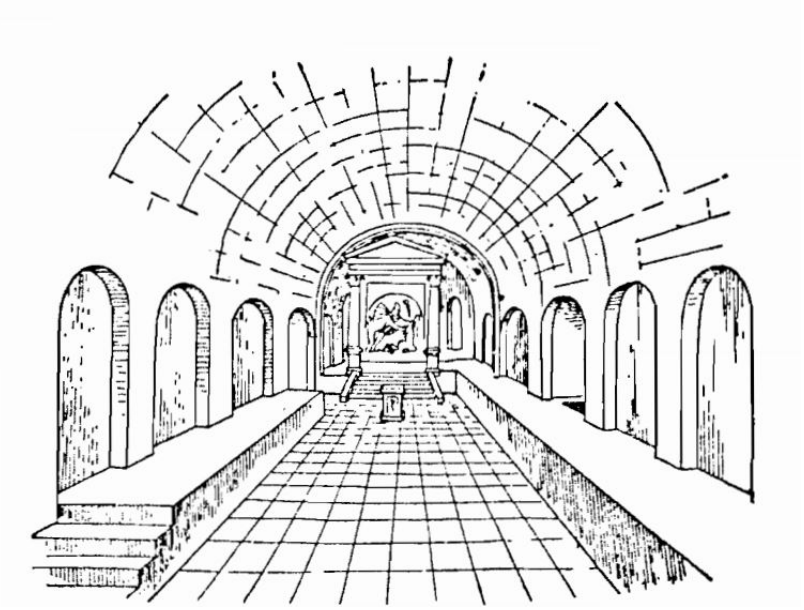

شکل ۲: معبد آناهیتا کنگاور (گدار، ۱۳۷۱).
Fig. 2: The Anahita Temple of Kangavar. (Godard, 1992).

نخستین محراب‌های آتش در سنت‌های پراکنده نخستین: لزوم دخالت عامل انسانی در برپایی آتش به‌عنوان یک عنصر طبیعی، سبب‌شد نخستین مکان آئینی انسان‌ساخت به‌عنوان محمل آتش شکل بگیرد. این بناها ابتدا بر دامنهٔ کوه‌ها یا در مجاورت آب و درخت بنا می‌شدند (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۴۳۲). این بناهای مقدس برخلاف معابد سومری و یونانی، ارتباطی با ارباب انواع نداشتند (بنونیست، ۱۳۷۷: ۱۲)، حتی محمل اجرای آئین قربانی و نیایش نیز نبودند و این اعمال در هوای آزاد و دور از این معابد اجرا می‌شد (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۱۵۷). «آندره گدار» براساس نوشته‌های «دیولافوا» و تصویر بنایی که به‌عنوان محمل آتش بر مقبرهٔ «داریوش‌اول» هخامنشی حجاری شده (شکل ۱) معتقد است که این بناها جایگاه‌های سربه‌مهر آتش موسوم به «آپادانا» هستند که داریوش‌اول در کتیبهٔ بیستون به احیاء آن‌ها توسط خود، پس از شورش «گئومات مغ» اشاره می‌کند و تنها خواص اجازه ورود به آن‌ها را داشتند (گدار، ۱۳۷۱: ۱۵-۱۷). گدار، دوگونهٔ مکان نگه‌داری آتش را از یک‌دیگر تفکیک می‌کند؛ نخست، آتشکده یا پرستشگاه آتش که تنها بر خواص گشوده بود؛ و دوم، آتشگاه‌ها یا معابد آتش که بنایی عمومی جهت نیایش بود (گدار، ۱۳۷۱: ۶۵-۷۷)؛ بنابراین آتش به‌عنوان یک عنصر طبیعی مقدس، ابتدا واجد بنایی غیرعمومی می‌شود که نخستین مکان انسان‌ساخت آئینی است و به‌مرور زمان با پذیرش اجرای عمل نیایش، درهای این مکان به روی عموم باز می‌شود. بنای نخستین آتشکده‌ها به دورهٔ هخامنشی در شوش بازمی‌گردد و تا دورهٔ سلوکی در پرسپولیس و دورهٔ اشکانی در کوه‌خواجه هم‌چنان، آتشکده‌هایی احداث می‌شوند. تغییرات تدریجی عقاید و التقاط با سنت‌های هلنی به گسترش ساخت معابد عمومی در دوران سلوکی و پارتی منجرشد (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۴۳۱-۴۳۷). در دورهٔ سلوکی معبد آناهیتا در کنگاور (شکل ۲) با ظاهری یونانی احداث

می‌شود که در آن مغان به نیایش و قربانی حیوانات در مذبحی جدا از محل آتش می‌پرداختند (گدار، ۱۳۷۱: ۱۷). نخستین گزارش‌های مکتوب درمورد معابد آتش یا آتشگاه‌ها به «پوزانیاس» در قرن دوم میلادی (دورهٔ پارتی) بازمی‌گردد. پارتیان نخستین سازندگان بزرگ آتشگاه‌ها بودند که برای ساخت این معابد فرمی خاص با ترکیب مکعب و گنبد را خلق‌کردند (پوپ، ۱۳۸۸: ۵۶-۶۱؛ پیرنیا،۱۳۹۰: ۱۱۶-۱۱۷). باور به تقدس آتش با گسترش کیش زرتشتی در دوره‌های بعدی زمینه‌ساز شکوفایی جنبهٔ کالبدی در تولید مکان آئینی شد.

مکان آئینی در کیش میترائی: در کیش میترائی که برای چندین قرن در دورهٔ پارتی دین غالب ایرانیان به‌شمار می‌رفت، غارهای طبیعی به‌عنوان پرستشگاه (مهرکده) مورداستفاده قرارمی‌گرفت که آئین کشتن گاو (مقدس‌ترین آئین میترائی) در آن اجرا می‌شد (حقیقت، ۱۳۸۴: ۱۹۷). مجاورت رود با غار، قداستی مضاعف پدید می‌آورد. میترائیست‌ها اگر غار طبیعی در دسترس نداشتند در زیر زمین گودالی به‌عنوان مهرکده می‌ساختند. مهرکده‌ها ساختاری ساده داشتند (شکل ۳) و در آن‌ها مذبح با مجسمه یا نقش‌برجسته‌ای از میترا درحال کشتن گاو وجود داشت. کیش میترائی به‌دلیل سلسله‌مراتب پیچیده و خشک و اجرای مخفیانهٔ آئین‌ها، هرگز در تولید یک مکان آئینی عمومی موفق نبود (ورمارزن، ۱۳۸۷: ۴۹-۵۶).

شکل ۳: معبد میترائی یا مهرکده (ورمارزن، ۱۳۸۷).
Fig. 3: The Mithraeum (Mehr Temple) (Vermaseren, 2008).

مکان آئینی و عناصر طبیعی در کیش زرتشتی: تقدس عناصر طبیعی در کیش زرتشتی نیز مانند سنت‌های پیشازرتشتی از اهمیت بسیاری برخوردار است. بخش عمده‌ای از تعالیم زرتشتی، به آفرینش عناصر طبیعی چون کوه، رود، گیاه، آب و آتش می‌پردازد (بندهشن، ۱۳۹۵: ۷۴-۹۲). جشن‌های زرتشتی که اغلب به‌نام ایزدان موسوم بود به فراخور نقش آن ایزد در طبیعت، در مکان‌های متفاوتی اجرا می‌شدند. جشن هَوَرتات (خرداد)، ایزد نگهبان آب در کنار رودها و یا چشمه‌ها و چاه‌ها، و جشن اَمَرتات (امرداد)، ایزد نگهبان گیاهان در مجاورت درختان برگزار می‌شد. برخی از گاهان‌بارهای شش‌گانه که مقدس‌ترین آئین‌ها در کیش زرتشتی محسوب می‌شدند (فرای، ۱۳۹۴: ۲۰۶-۲۰۸). مانند گاهان‌بار دوم و چهارم به خلقت آب و گیاهان مربوط می‌شد و در آن مردم هم‌چون: جشن هَوَرتات و اَمرتات جهت اجرای آئین‌ها در مجاورت رودها و درختان گردهم می‌آمدند (فرای، ۱۳۹۴: ۶۶۰-۶۶۱؛ مولـه، ۱۳۶۳: ۷۸). در جشن‌های سالانهٔ آبریزگان (آبریزان) و تیرگان نیز آب محمل اجرای جشن بود (بیرونی، ۱۳۶۳: ۲۱۵-۲۱۶). برگزاری بسیاری از آئین‌ها در کنار آبگیرها به تقدس سنت شستشو و لزوم اجرای آئینی آن بازمی‌گردد و اشاره‌ای استعاری به اسطورهٔ عروج کیخسرو دارد (پیگولوسکایا، ۱۳۸۷: ۴۸۳).

مکان آئینی و نقاط لنگرگاهی در نظم کیهانی در کیش زرتشتی: چنان‌که پیش‌تر نیز مورداشاره قرار گرفت، کوه‌ها به‌عنوان نقاط لنگرگاهی در نظم کیهانی در سنت‌های پیشازرتشتی، مکانی مقدس محسوب می‌شدند. در کیش زرتشتی کوه‌ها تصویری از کوه کیهانی بودند و مقدس‌ترین مکان‌ها برای ایجاد محراب‌های آتش به‌شمار می‌رفتند. براساس بندهشن هر سه آتش مقدس زرتشتی، نخستین‌بار در کوه‌ها نشانده شده بودند؛ آتش آذرفرنبغ در کوه خُورومَند در خوارزم، آتش آذرگُشنسپ (شکل ۴) در کوه اَسنوَند در شیز (بندهشن، ۱۳۹۵: ۹۱-۹۲) و آتش آذربُرزین‌مهر (شکل ۵) در کوه ریوند نیشابور (کریستین‌سن، ۱۳۸۵: ۱۲۱). وسواس زرتشتیان در استقرار آتش بر کوه‌ها باعث دوری محراب‌ها و معابد آتش از شهرها می‌شد، در مروج‌الذهب آمده است که آتش شاهیِ استخر بر بلندی‌ای در فاصلهٔ یک‌فرسخی از شهر واقع شده است (مسعودی، ۱۳۶۵، ج۲: ۷۶-۷۷).

شکل ۴: آتشکدهٔ آذرگشنسپ در تخت‌سلیمان (فرای، ۱۳۹۴).
Fig. 4: The Azargoshnasp Fire Temple in Takht-e Soleyman (Frye, 2015).

شکل ۵: آتشکدهٔ آذربرزین‌مهر ریوند (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 5: The Azarbozmehr Fire Temple in Rivand (Authors, 2020).

یکی از معیارهای تقدس کوه نزد زرتشتیان نزدیکی این مکان به آسمان بود؛ با گسترش جمعیت شهرها و گسترش آئین‌ها، پشت‌بام خانه‌ها به‌دلیل نزدیکی به آسمان و دسترس‌پذیری بیشتر در برخی از آئین‌ها جایگزین کوه‌ها شدند. فرای می‌نویسد؛ در برخی از گاهان‌بارها پیکره‌های رُسی سفیدرنگی را بر بام خانه‌ها قرارمی‌دانند تا «فره‌وشی‌ها»[۲] را به خود فرا بخوانند (فرای، ۱۳۹۴: ۲۱۲).

مکان آئینی و آتشگاه‌ها در کیش زرتشتی: با گسترش کیش زرتشتی در دورهٔ ساسانی، معابد عمومی (آتشگاه) بسیاری احداث می‌شود؛ برای مثال، در قریهٔ کوچک جمکرانِ قم، هفت آتشگاه وجود داشته است. هم‌چنین گسترش نمازهای پنج‌گانهٔ روزانهٔ زرتشتی منجر می‌شود که در هر دهی یا میان هر طایفه‌ای آتشی به‌نام «آذران» و در هر بلوکی آتشی برپا شود (نفیسی، ۱۳۸۸: ۸۹-۹۱؛ بارتر، ۱۳۸۷: ۹۱). گسترش معابد و تکامل شیوه‌های ساخت، فرم چهارطاقی را به فرم غالب محراب‌های آتش بدل می‌کند. این فرم گاهی جهت مذبح نیز مورداستفاده قرارمی‌گیرد. بناهای آئینی به‌تدریج قلمرویی در فضا را به خود اختصاص می‌دهند و در دورهٔ ساسانی حصارهایی اغلب مدور برای آتشگاه‌ها ساخته می‌شود (گدار، ۱۳۷۱: ۱۹-۲۱).

سیالیت مسئله تقدس مکان‌ها نزد زرتشتیان به‌گونه‌ای است که طبق وَندیداد هر زمینی که انسان‌های پاک، موبدان یا خسروان در آن سکنی‌گزینند یا ثمر بیشتر دهد و آبادی بیشتر داشته باشد، مقدس است و محل جشن و سرور (وندیداد، ۱۳۸۴: ۸۶-۸۷). در مینوی خرد نیز روایاتی مشابه بیان شده است (مینوی‌خرد، ۱۳۵۴: ۱۸). این نگاه به پراکنش هرچه بیشتر فعالیت‌های آئینی از پستوی خانه‌ها تا فضاهای عمومی و کوه‌ها منجر می‌شود.

شکل‌گیری مکانی آئینی ذیل مفهوم آئین به‌مثابه یک سیستم انضباطی (و الگوی رفتاری)

نظام اجتماعی-سیاسی در ایران پیش از اسلام را برحسب شدت تمرکز قدرت می‌توان به دو دورهٔ پیشاساسانی و ساسانی تقسیم‌کرد. دولت ساسانی با عبور از فرهنگ تسامح و تساهلِ دوران هخامنشی و اشکانی به تدوین یک نظام اعتقادی فراگیر در قالب حکومتی دیوانی-نظامی می‌پردازد که در حضوری همه‌جانبه دارد (حبیبی، ۱۳۸۷: ۲۸-۳۳؛ کریستین‌سن، ۱۳۸۵: ۱۰-۲۵). از تبعات ناگزیر این تغییر در سیستم حاکمیتی گسترش آئین‌ها به‌مثابه یک امر انضباطی و الگوی رفتاری است.

مکان آئینی و فرهنگ تسامح و تساهل از آغاز تا استقرار دولت ساسانی: استقرار در میانهٔ تمدن‌های شرقی و غربی، فرهنگ تسامح و تساهل را در پهنهٔ سرزمینی ایران به جزئی از هویت تاریخی تبدیل کرده است (شایگان،۱۳۹۴: ۲۳-۲۸). هرودوت می‌نویسد: پارسیان بیشتر از دیگر ملت‌ها از آداب خارجی استقبال می‌کنند و برای آن‌ها احترام قائل‌اند. در دورهٔ هخامنشی تحمیل مالیات بر معابد بیگانگان مشمول توبیخ پادشاه می‌شد (فرای، ۱۳۹۴: ۸۱۴) و حتی اگر طی یک حملهٔ نظامی معبدی تخریب می‌شد، پیروان آن کیش اجازه ساخت مجدد معبد را داشتند، این امر در حملهٔ «خشایارشاه» و تخریب آکروپولیس آتن روایت شده است (ناردو، ۱۳۷۹: ۷۳). ازسوی دیگر، باور به ایزدان نورانی که صورت معینی نداشتند، باعث می‌شد ایرانیان خدایان دیگر اقوام را در قالب ایزدان خود تصورکنند و معابدشان را به‌عنوان مکان آئینی بپذیرند (بصیری و ولی، ۱۳۷۹: ۷۶). این پلورالیسم دینی به شکل‌گیری مکان‌های آئینی متنوعی در دوران پیش از ساسانی می‌انجامد، گستردگی قلمرو پارسیان و یک قرن استیلای یونانیان این تنوع را بیشتر می‌کند.

امر آئینی و نظام طبقاتی از آغاز تا استقرار دولت ساسانی: در این نظام اجتماعی، طایفهٔ مغان به‌عنوان یکی از طوایف ایرانی (ماد) که قرن‌ها حضورشان در زمان تدفین و قربانی الزامی بود، هرگز نتوانست خود را به یک طبقهٔ اجتماعی قدرتمند تبدیل کند (فرای، ۱۳۹۴: ۶۰۲) و اقدام آن‌ها برای کسب قدرت در دورهٔ هخامنشی (گئومات مغ) نیز به‌شدت سرکوب می‌شود (حبیبی، ۱۳۸۷: ۱۳). این وضعیت با استقرار دولت ساسانی واژگون می‌شود و موبدان پس از شاه، دومین جایگاه اجتماعی را پیدا می‌کنند؛ بنابراین آئین‌ها در دوران پیش از ساسانی بیش از آن‌که بتوانند به‌عنوان یک سیستم انضباطی عمل کنند خود تحت‌تأثیر سیستم انضباطیِ معتقد به پلورالیسم دینی بودند و مکان‌مندی آن‌ها در گرو عوامل مختلفی قرارمی‌گرفت که ارائه تصویر یکپارچه از مراحل پویش آن را ناممکن می‌کند.

مکان آئینی و تاریخیت امر آئینی در دورهٔ ساسانی: استقرار دولت ساسانی در قرن سوم میلادی، پایانی بر فرهنگ تسامح و تساهل پیشین است. ساسانیان تعصبات دینی روایت‌شده در متون مقدس زرتشتی[۳] را در مقابله با بدعت‌های دینی داخلی و ادیان بیگانه، سخت‌گیرانه اجرا می‌کردند (فرای، ۱۳۹۴: ۷۷). در این دوران دین و دولت نزدیک‌ترین پیوند را با یک‌دیگر می‌یابند[۴]؛ این پیوند به تاریخی‌شدن امر آئینی منجر می‌شود. به این‌معنا که زمان غیرازلی و وقایع تاریخی چون ارادهٔ شاه در نشاندن آتش و جاری کردن آب در یک محل، عامل تولید مکان آئینی می‌شود، حتی اگر آن مکان واجد عناصر مقدسی (آب و درخت) یا جایگاه مقدسی (کوه) نباشد. در کارنامهٔ اردشیربابکان بنای آتشگاه وَلَخش‌شاپور به تولد شاپور اول و بنای آتشگاه اردشیرخوره به زمان و مکان پیروزی اردشیر بر اردوان اشکانی نسبت داده می‌شود (کارنامهٔ اردشیربابکان، ۱۳۸۵: ۶۱). در تاریخ یزد آمده است که: «قباد ساسانی با خدای خویش پیمان بست که اگر دولت یابد آتشکده‌ای عظیم برپا دارد و چون مملکت بیافت بفرمود تا از هفت آتشخانه، آتش بیاورند، آتشکده بنا و نهری روان‌کرد و آن جایگاه را هفتادُر (هفت-آتش) نام کرد و مجوس را آن مقام، چونان کعبه مسلمین بود» (جعفری، ۱۳۸۴: ۳۰). محل برآورده‌شدن میل و خواست پادشاه ساسانی نیز می‌توانست عامل تقدس یک مکان (و حتی یک زمان) محسوب شود، مصداق این اتفاق را می‌توان در روایت نقل‌شده دربارهٔ آئین آبریزان در زمان پیروز ساسانی و اجابت دعای باران پادشاه دید (نفیسی، ۱۳۸۸: ۹۱-۹۲). تمامی این عوامل شمار آئین‌ها و به‌تبع مکان‌های آئینی زرتشتی را در دورهٔ ساسانی چنان افزایش می‌دهد که «بیرونی» می‌گوید؛ شمار این آئین‌ها به اندازهٔ شمارکردن تعداد آب‌گذرهای یک سیلاب غیرممکن است (بیرونی، ۱۳۶۳: ۳۰۳).

مکان آئینی و تنش‌های اجتماعی در دورهٔ ساسانی: در دنیای باستان گاهی آئین‌ها را به‌عنوان عامل کنترل و پیشگیری از تنش‌های اجتماعی برآمده از ستم‌های طبقاتی و نظام کاستی[۵] به‌کار گرفته می‌شود؛ آئین‌های ساتورنالیا[۶] نزد رومیان (دورانت، ۱۳۸۰، ج۳: ۷۶-۷۷) و آئین خرم‌روز[۷] نزد ساسانیان (کریستین‌سن، ۱۳۸۵: ۱۲۷) از آن‌جمله‌اند. این موضوع در امپراتوری روم به گسترش تماشاخانه‌ها و در پادشاهی ساسانی به گسترش جشن‌ها و آتشگاه‌ها منجرشد. گستردگی و پیچیدگی روزافزون آئین تقدیس آتش که گاه تا یک‌سال به‌طول می‌انجامید (موله، ۱۳۶۳: ۷۶)، ساخت معابد را بیش‌ازپیش نیازمند حمایت شاهان و دستگاه موبدان و صرف هزینه‌های بیشتر می‌کرد. ادامهٔ این روند در شرایط بحرانی مانند جنگ و قحطی باعث می‌شد آئین‌ها علیه سیستم انضباطی عمل‌کنند. ظهور «مزدک» به‌عنوان یک پیامبر یا مصلح اجتماعی (گردیزی، ۱۳۶۳: ۸۰۰) در قرن پنجم میلادی، مصداق این موضوع است.[۸] خیزش مزدکیان یک آئین شورش است که ماهیتی ضدآئینی داشت و درپی محدودکردن هرچه بیشتر مکان‌های آئینی بود. «ابن‌فقیه» می‌گوید: مزدک به پادشاه ساسانی توصیه کرد به‌جز سه آتش مقدس تمامی آتش‌ها خاموش شوند (ابن‌فقیه، ۱۳۴۹: ۳۵-۶۹). دامنهٔ این آئین شورش چنان گسترده بود که حتی پس از سرکوب مزدکیان، انجام اصلاحات و کاستن از تعداد آتشکده‌ها گریزناپذیر بود (طبری، ۱۳۷۵: ج۲: ۶۴۶-۶۴۸).

تکامل مکان آئینی در بازارگاه‌ها در دورهٔ ساسانی: تکامل سنن دینی و آئینی ایرانیان در دورهٔ ساسانی در واپسین مراحل مکان‌مند شدن امر آئینی با تبدیل بازار به قلب شهر و شکل‌گیری نخستین میدان‌گاه‌ها در مسیر بازارها همراه‌می‌شود (حبیبی، ۱۳۸۷: ۳۳). تبدیل بازارگاه‌ها به مکان آئینی در دورانی که تنها عناصر طبیعی مانند آب، آتش و درخت، بستر مکانی امر آئینی به‌شمار می‌رفتند، میسر نبود. لازم بود فرآیند شهری‌شدن جامعه به تکامل برسد، امر آئینی به‌مثابه یک سیستم انضباطی و الگوی رفتاری تکامل یابد، مورد هدایت و کنترل طبقات بالای هرم قدرت اجتماعی قرارگیرد و تاریخی شود تا بتواند در فرآیند مکان‌مند شدنش از آتشگاه‌ها و کوه‌ها خارج شده، در قلب شهرها بروز و ظهور پیداکند. روایت تاریخ‌نگاران و جغرافی‌دانان قرون نخستین اسلامی نشان می‌دهد که بازارگاه‌ها در اواخر دورهٔ ساسانی در ایام جشن‌های دینی به‌صورت گسترده به‌عنوان مکان آئینی مورداستفاده قرار می‌گرفتند (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۴۳-۴۵؛ اصطخری، ۱۳۷۱: ۱۰۵-۱۰۸). در محاسن‌الاصفهان آمده است که در دورهٔ «فیروز ساسانی» در مجاور دروازه‌های شهر جی (اصفهان) بازاری به‌نام «جوربن» بود که مقارن نوروز تمام اهل اصفهان با انواع مأکول و مشروب

و اسباب جشن برای یک تا دو ماه به آنجا نقل مکان می‌کردند، ضمن خریدوفروش مایحتاج روزانه دائم در جشن بودند (مافروخی، ۱۳۸۵: ۴۰).

تکامل مکان آئینی در ایوان نوروز در دورهٔ ساسانی: آئین به‌مثابه یک سیستم انضباطی، وظایفی را برعهدهٔ شاهان قرار می‌داد. طبق دینکرد، پادشاه در نوروز و گاهان‌بارها وظیفه داشت رعایا را شاد کرده، به آنان هدیه دهد (کریستین‌سن، ۱۳۸: ۵۶۳). در کیش زرتشتی از سنت هدیه‌دادن آئینی با نام «دهش» یاد می‌شود. گسترش این سنت به ساخت مجموعه‌هایی از آتشگاه‌ها منجرمی‌شود که شاهان جهت دهش به رعایا و ایشان جهت امور جشن و عزا از آن استفاده می‌کردند. فردوسی با عنوان «ایوان نوروز» یا «ایوان سده» از این مجموعه‌ها یاد می‌کند که در مجاورت آتشگاه‌ها بنا شده و شاهان جهت دهش (داستان پیروزی هرمز چهارم بر بهرام چوبین[۹]) و مردمان برای جشن (عفو مالیاتی در زمان بهرام‌گور[۱۰]) یا سوگواری یا دهش بر روان مردگان (بخشش اموال شیرین پس از مرگ خسروپرویز[۱۱]) از این مکان‌ها استفاده می‌کردند. فرای معتقد است: این اماکن مجموعه‌ای از آتشگاه‌ها بودند که در ایام غیرآئینی به‌عنوان بازارگاه مورداستفاده قرار می‌گرفته است (فرای، ۱۳۹۴: ۲۰۵-۲۰۹). ایوان نوروز واپسین مرحله از فرآیند مکان‌مند شدن امر آئینی در ایران پیش از اسلام است که در اثر ادغام آتشگاه‌ها با یک‌دیگر و یا با بازارگاه‌ها ایجاد شده است.

بحث و تحلیل

واکاوی پویش مکان آئینی در ایران پیش از اسلام برمبنای روش تحلیل ابعاد نیازمند عبور از سه مرحله است؛ مرحلهٔ نخست، حصول داده‌های نظری جهت کدگذاری باز؛ مرحلهٔ دوم، دسته‌بندی داده‌های تاریخی برمبنای آن کدگذاری، جهت استخراج مفاهیم؛ و مرحلهٔ سوم، تبدیل مفاهیم به تم‌ها و نتیجه‌گیری نهایی. تعریف امر آئینی در پژوهش‌های علوم اجتماعی به‌عنوان یک کدگذاری باز به‌کار گرفته می‌شود تا امر آئینی به‌صورت بازتاب عقاید و فرهنگ (امر استعاری) و سیستم انضباطی (الگوی رفتاری) تعریف گردد.

اگر امر آئینی را یک الگوی رفتاری بدانیم می‌توان چگونگی مکان آئینی در ایران پیش از اسلام را در دو دورهٔ پیشاساسانی و ساسانی به‌صورت مجزا بررسی‌کرد و اگر امر آئینی یک امر استعاری درنظر گرفته شود لازم است مکان آئینی را در سنت‌های دینی زرتشتی، میترائی و سنن پیشازرتشتی به‌صورت مجزا بررسی‌کرد. در بررسی هرکدام از این‌دسته‌ها برخی مفاهیم از داده‌های تاریخی قابل استخراج است. بررسی سنن نخستین ایرانی (سنن پیشازرتشتی) نشان‌می‌دهد سه مفهوم درمورد مکان آئینی قابل شناسایی است؛ نخست آن‌که آئینی قلمدادشدن یک مکان در گرو مجاورت آن مکان با عناصر طبیعی مانند آب و درخت است. دوم آن‌که نقاط لنگرگاهی در نظم کیهانی هم‌چون کوه‌ها عمده‌ترین مکان اجرای مراسم آئینی نیایش و قربانی به‌شمار می‌رفته است. سوم آن‌که آتش به‌عنوان یک عنصر مقدس طبیعی، عامل ایجاد نخستین مکان‌های آئینی انسان‌ساخت موسوم به «آتشکده»هاست که ابتدا ورود عموم به آن‌ها ممنوع بوده، اما به‌تدریج امکان ورود عموم به آن‌ها فراهم شده است. بررسی درخصوص مکان آئینی در کیش میترائی نشان می‌دهد که غارها نیز در کنار دیگر عناصر و عوامل طبیعی یک مکان آئینی محسوب می‌شده‌اند.

بررسی درخصوص مکان آئینی در کیش زرتشتی نشان می‌دهد در امتداد سنت‌های پیشین کماکان عناصر طبیعی و نقاط لنگرگاهی در نظم کیهانی عامل تولید مکان آئینی به‌شمار می‌روند، اما گسترش احداث محراب‌های عمومی آتش یا آتشگاه‌ها منجر به پراکندگی مکان آئینی از فضای خانه‌ها تا فضاهای عمومی و فضاهای خارج شهر چون کوه‌ها می‌شود. مفاهیم استخراج شده از بررسی داده‌های تاریخی نشان‌می‌دهد آئین به‌مثابه یک سیستم انضباطی در دوران پیشاساسانی مکان‌های آئینی متنوعی را تولیدکرده که فاقد تولیت متمرکز و اغلب پذیرای تقدس مکان‌های آئینی بیگانگان بوده است، اما در دورهٔ ساسانی وضعیت به‌کلی متحول می‌شود. مکان آئینی در این دوره واجد خصلتی تاریخی‌شده که به گسترش تعداد این مکان‌ها منجر می‌شود. در این دوره ارادهٔ شاهی عاملی مهم در ایجاد یک مکان آئینی محسوب می‌شود. با تکامل شیوهٔ شهرنشینی، تبدیل بازار به قلب شهر و ایجاد میدان‌های شهری، واپسین حلقهٔ تکامل مکان آئینی در ایران

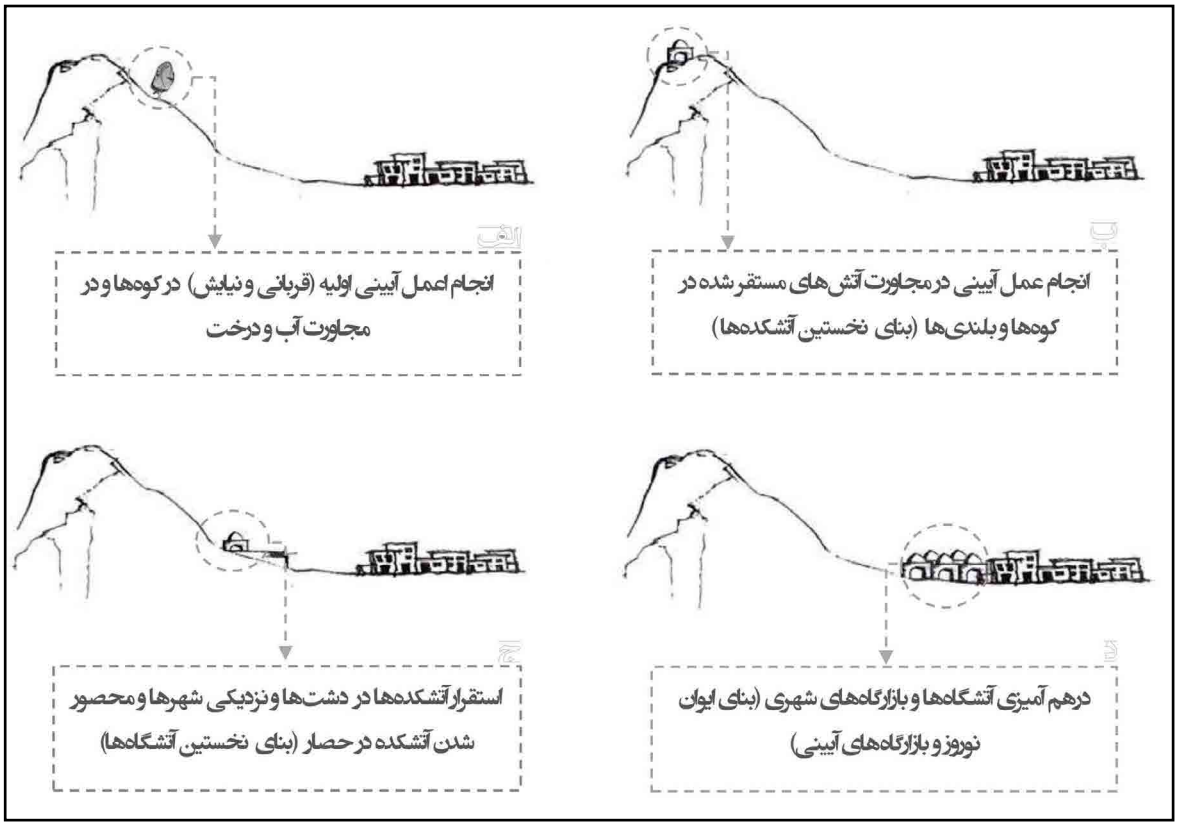
پیش از اسلام با ادغام آتشگاه‌ها با یک‌دیگر و یا با بازارگاه‌ها به ایجاد مکان‌هایی آئینی منجر می‌شود که در برخی متون از آن با عنوان «ایوان نوروز» یاد شده است. مفاهیم به‌دست آمده از یافته‌های تاریخی پژوهش در شکل ۶، قابل مشاهده است. این مفاهیم در گام نهایی مبنایی جهت تولید تم‌ها و نتیجه‌گیری نهایی خواهد بود که در بخش نهایی و شکل ۷، تشریح می‌شود.

ویژگی‌های امر آیینی (کدگذاری باز)	مراحل پویش مکان آیینی (کدگذاری باز)	ویژگی‌های مکان آیینی (مفاهیم)	جمع‌بندی (تم‌ها)	
آیین به مثابه امر استعاری و بازتاب عقاید و فرهنگ	مکان آیینی در باورهای نخستین ایرانی (پیشازرتشتی)	• استقرار مکان آیینی در مجاورت عناصر طبیعی • انجام عمل آیینی قربانی در کوه‌ها به‌مثابه نقاط لنگرگاهی در نظم کیهانی • شکل‌گیری نخستین معابد خصوصی آتش (آیادانا)	ازلی بودن مکان آیینی	طبیعی بودن مکان آیینی
	مکان آیینی در سنت میترائی	• غارها به مثابه مکان آیینی (بنای مهرکده) • بی‌توجهی به مکان آیینی به‌مثابه مکان عمومی		
	مکان آیینی در سنت زرتشتی	• استقرار مکان آیینی در مجاورت عناصر طبیعی • مکان آیینی به‌مثابه نقاط لنگرگاهی در نظم کیهانی • شکل‌گیری معابد عمومی آتش (آتشگاه‌ها)		
آیین به مثابه سیستم انضباطی و الگوی رفتاری	مکان آیینی در دوران پیش از ساسانی	• تنوع مکان‌های آیینی ذیل فرهنگ تسامح و تساهل • فقدان تولیت متمرکز در اداره مکان‌های آیینی		
	مکان آیینی در دوران ساسانی	• تشکیل تولیت متمرکز جهت اداره مکان‌های آیینی • تاریخی شدن امر آیینی و مکان آیینی • تاثیر اراده شاهی در ایجاد مکان آیینی • شهری شدن مکان آیینی • احداث حصارهای مدور برای آتشگاه‌ها • گسترش مکان آیینی با هدف کاهش تنش اجتماعی • شکل‌گیری آیین شورش (مزدک) با هدف محدود کردن مکان‌های آیینی • تبدیل بازارگاه‌ها به مکان آیینی • شکل‌گیری ایوان نوروز یا ایوان سده • درهم آمیزی آتشگاه و بازارگاه	شهری شدن مکان آیینی	تاریخی شدن مکان آیینی

شکل ۶: جمع‌بندی پویش مکان آئینی در ایران پیش از اسلام (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Fig. 6: Summary of the Survey of Ritual Sites in Pre-Islamic Iran (Authors, 2024).

نتیجه‌گیری

ایرانیان پیش از اسلام ذیل فرهنگ تسامح و تساهل، آئین‌ها را نخست به‌عنوان یک امر استعاری ادراک می‌کردند که بازتاب عقاید و فرهنگ ایشان بود. اعتقاد به تقدس عناصر طبیعی چون آب و درخت و جایگاه ویژهٔ کوه‌ها و تپه‌ها به‌عنوان نقاط لنگرگاهی در نظم کیهانی باعث‌شد نخستین مرحله از مکان‌مند شدن امر آئینی در این فضاها و اغلب دور از شهرها صورت‌گیرد. دو عمل عمدهٔ آئینی، یعنی نیایش و قربانی برای ایزدان در سنت‌های پیشازرتشتی و سنت میترائی اغلب در کوه‌ها، غارها یا در مجاورت چشمه‌ها و درختان کهن‌سال انجام می‌شد. تقدس روزافزون آتش و لزوم دخالت عامل انسانی در برپایی آن، منجر به ایجاد نخستین مکان آئینی انسان‌ساخت

شکل ۷: تغییرات تدریجی جایگاه مکان آئینی (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Fig. 7: Gradual Changes in the Status of Ritual Sites (Authors, 2024).

در دورهٔ هخامنشی شد. این مکان‌ها در ابتدا دور از شهرها، در کوه‌ها و بلندی‌ها بنا شدند و عموم مردم اجازهٔ ورود به آن‌ها را نداشتند.

در اثر گسترش آئین زرتشتی و نفوذ عقاید بیگانگان، به‌تدریج معابد سر به مهر آتش (آتشکده‌ها) به روی عموم گشوده شدند و معابد عمومی آتش (آتشگاه‌ها) در نزدیکی شهرها شکل‌گرفتند. این معابد با دعوت عموم طبقات اجتماعی به خود، دستخوش تحولات کالبدی نیز شده و در دورهٔ پارتی فرم چهارطاقی را به انحصار خود درآوردند. شکل‌گیری و گسترش ساخت این معابد واپسین حلقه در فرآیند مکان‌مند شدن امر آئینی به‌مثابه یک امر استعاری محسوب می‌شود. مکان آئینی تا پیش از دورهٔ ساسانی و تبدیل دین زرتشتی به دین رسمی سرزمین‌های ایرانی، واجد دو کیفیت بنیادین بوده است؛ نخست، ازلی‌بودن (ارتباط با نظم کیهانی)؛ و دوم، طبیعی‌بودن (مجاورت با عناصر مقدس طبیعی). افول فرهنگ تسامح و تساهل در ساختار سیاسی متمرکز ساسانیان و اشغال بالاترین جایگاه در هرم قدرت اجتماعی توسط موبدان زرتشتی، جنبهٔ انضباطی امر آئینی را غالب کرده و مفهوم تاریخیت را بر فرآیند شکل‌گیری مکان آئینی **یار** می‌کند تا زمان و مکان وقوع حوادث تاریخی مهم نیز بتوانند برسازندهٔ مکان آئینی باشند. در این دوره شکل‌گیری مکان آئینی در گرو نشاندن آتش و جاری کردن آب به دستور پادشاه ممکن می‌شود. آتشگاه‌ها در این دوره اغلب واجد حصاری مدور می‌شوند. گسترش فعالیت‌های آئینی در دوره ساسانی و استفاده از آن‌ها جهت کاهش تنش‌های اجتماعی، بازارگاه را برای نخستین‌بار محمل اجرای فعالیت‌های آئینی می‌کند. تبدیل بازارگاه به مکان‌آئینی واپسین حلقه در فرآیند مکان‌مند شدن امر آئینی به مثابه یک سیستم انضباطی یا الگوی رفتاری است که به ازلی‌بودن، طبیعی‌بودن و تاریخی‌بودن مکان آئینی، صفتِ شهری‌بودن را نیز می‌افزاید. ترکیب آتشگاه‌ها با یک‌دیگر در مجاورت شهرها و درهم‌آمیزی آن با بازارگاه‌ها تکامل‌یافته‌ترین گونهٔ فضای آئینی موسوم به «ایوان نوروز» را شکل می‌دهد که در آن کامل‌ترین نمود وجه استعاری مکان آئینی، یعنی آتشگاه و کامل‌ترین نمود وجه انضباطی آن، یعنی بازارگاه با یک‌دیگر ترکیب‌شده و یک مکان آئینی کاملاً شهری را شکل می‌دهند.

سپاسگزاری
در پایان نویسندگان برخود لازم می‌دانند که از داوران ناشناس نشریه با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان
همهٔ نویسندگان به یک میزان در نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند.

تضاد منافع
نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت
۱. گروهی که کاتوزیان خوانیش به رسم پرستندگان دانیش / جدا کردشان از میان گروه پرستنده را جایگه کرد کوه (فردوسی، پادشاهی جمشید).
۲. فرشتگانی که در آفرینش جهان به اورمزد یاری رسانده بودند (فرای، ۱۳۹۴: ۲۱۲).
۳. از مصادیق این موضوع می‌توان به حکایت تخریب بت‌کده مجاور دریاچهٔ چی‌چَست توسط کیخسرو در متون مهم زرتشتی اشاره کرد (بندهشن، ۱۳۹۵: ۹۱؛ یشت‌ها، ۱۳۹۴؛ مینوی خرد، ۱۳۵۵: ۱۰-۱۱)؛ هم‌چنین در زند وهومن‌یسن در تشویق این امر آمده است که: «مهر فراخ‌چراگاه به پشوتن درخشان بانگ کند که آن بت‌کده نشیمن دیوان را بکن و پشوتن درخشان و آذرفرنبغ و آذرگُشنسپ و آذربُرزین‌مهر پیروزگر فرارسند و آن دیو توانا را بزنند و آن بت‌کده که نشیمن دیوان است بکنند و شاخه بَرسم فراگسترند، آئین هوم به‌جای آورند و اورمزد را بستایند» (زند وهومن‌یسن، ۱۳۸: ۶۹-۷۱).
۴. در دورهٔ ساسانی آتش آذرگُشنسپ که نمادی از پیوند دین و دولت است (عفیفی، ۱۳۷۴: ۴۱۸) در میان سه آتش مقدس زرتشتی والاترین مقام را پیدا می‌کند و شاهان ساسانی چون در تیسفون بر تخت می‌نشستند، پیاده به زیارت این آتش می‌رفتند (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۱۲۱؛ ابودلف، ۱۳۵۴: ۳۹-۴۵).
۵. باور به نظام اجتماعی طبقاتی از اعتقادات ریشه‌دار نزد قبایل هندواروپایی است (دومزیل، ۱۳۸۶: ۲۷) که در آن طبقات سه‌گانه بازتاب اجتماعی اعتقاد به طبقات خدایان است (آموزگار، ۱۳۹۲: ۶۰). نظام طبقاتی در دورهٔ ساسانی به‌صورت نظام کاستی درآمده و از وظایف شاه، دادگری، یعنی ممانعت از تداخل اعضای کاست‌ها در یک‌دیگر است (دانداماییف، ۱۳۸۶: ۲۸۰-۳۰۵؛ دیاکونف، ۱۳۹۱: ۲۸۰-۳۰۵؛ بریان، ۱۳۸۷: ۱۴۸-۲۱۱).
۶. آئین رومی ساتورنالیا از ۱۷ تا ۲۳ دسامبر برگزار می‌شد که در این ایام، بندگان می‌توانستند صاحبان خود را به بندگی خود وادارند (دوارنت، ۱۳۸۰، ج۳: ۷۱).
۷. جشن خرم‌روز در نخستین روز ماه دی برگزار می‌شد و طی آن شاه از تخت به‌زیر آمده و با مردمان هم سفره می‌شد (کریستین‌سن، ۱۳۸۵: ۱۲۷).
۸. مزدک را برخی چون «خواجه نظام‌الملک» پیامبری می‌دانند که آمد تا دین زرتشت را کامل کند (خواجه‌نظام‌الملک، ۱۳۴۷: ۲۳۶)، برخی چون «فردوسی» او را مصلحی اجتماعی می‌دانند (شاهنامهٔ فردوسی، داستان مزدک) و برخی چون «طبری» او را زندیقی می‌دانند که آئینی جدید آورد (طبری، ۱۹۹۶، ج۲: ۶۴۰-۶۴۵).
۹. فرستاد تا هیربد را دهند که در پیش آتشکده برنهند (شاهنامه، پادشاهی هرمز).
۱۰. برفتند یکسر به آتشکده به ایوان نوروز و جشن سده (شاهنامه، پادشاهی بهرام گور).
۱۱. ببخشید یکسر به آتشکده چه برجای نوروز و جشن‌سده (شاهنامه، پادشاهی خسروپرویز).

کتابنامه
- آموزگار، ژاله، (۱۳۹۲). تاریخ اساطیری ایران. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، (چاپ دوازدهم).
- ابن‌فقیه، احمد بن محمد، (۱۳۴۹). ترجمهٔ مختصر البُلدان (بخش مربوط به ایران). (محمدرضا حکیمی، مترجم)، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن‌حوقل، (۱۳۶۶). سفرنامه ابن‌حوقِل (ایران در صُورَةالاَرض). (مترجم: جعفر شعار)، تهران: انتشارات امیرکبیر، (چاپ دوم).
- ابن‌خردادبه، عبیدالله، (۱۳۷۱). مسالک و ممالک. (مترجم: سعید خاکرند)، تهران: نشر مؤسسه مطالعات و انتشارات تاریخی میراث ملل.
- ابودلف، (۱۳۵۴). سفرنامه ابودلف در ایران. (مترجم: ابوالفضل طباطبائی). تهران: انتشارات زوار، (چاپ دوم).

- ارداویرافنامه، (۱۳۹۴). (مترجم: ژاله آموزگار). تهران: انتشارات معین.
- احمدی، بابک، (۱۳۹۳). ساختار و تاویل متن. تهران: نشر مرکز، (چاپ هفدهم).
- اصطخری، ابراهیم بن محمد، (۱۳۷۱). مسالک و ممالک. (مترجم: ایرج افشار)، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- الیاده، میرچاه، (۱۳۸۸). اسطوره و آئین از روزگار باستان تا به امروز. (مترجم: اسماعیل اسماعیل‌پور)، تهران: شهر اسطوره.
- اوشیدری، جهانگیر، (۱۳۷۶). دانشنامه مزدیسنا؛ واژه‌نامه توضیحی آئین زرتشتی. تهران: نشر مرکز.
- باجلان‌فرخی، محمدحسین، (۱۳۷۲). در قلمرو انسان‌شناسی؛ اسطوره و آئین (مجموعه مقالات). تهران: نشر افکار.
- بارتر، جیمز، (۱۳۸۷). پارسیان. (مترجم: مهدی حقیقت‌خواه)، تهران: انتشارات ققنوس.
- بریان، پیر، (۱۳۸۷). امپراتوری هخامنشی. (ج ۲)، (مترجم: ناهید فروغان)، تهران: نشر فرزان، (چاپ سوم).
- بصیری، میترا.؛ و ولی، وهاب، (۱۳۷۹). ادیان ایران باستان. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- بُندَهِشن، (۱۳۹۵). (مترجم: مهرداد بهار)، تهران: انتشارات توس، (چاپ پنجم).
- بنرجی، تردیب؛ و لوکایتو سیدریس، آندریس، (۱۳۹۴). طراحی شهری (مفاهیم و جریان‌های معاصر). (مترجم: رضا بصیری مژدهی، نوید پورمحمدرضا و حمیده فرهمندیان)، تهران: انتشارات طحان.
- بنونیست، امیل، (۱۳۷۷). دین ایرانی. (مترجم: بهمن سرکاراتی)، تهران: نشر قطره، (چاپ سوم).
- بهار، مهرداد، (۱۳۷۶). از اسطوره تا تاریخ. تهران: نشر چشمه.
- بویس، مری، (۱۳۸۹). زرتشتیان، باورها و آداب دینی آن‌ها. (مترجم: عسکر بهرامی)، تهران: انتشارات ققنوس.
- بیرونی، ابوریحان، (۱۳۶۳). آثارالباقیه عن القرون الخالیه. (مترجم: امید داناسرشت)، تهران: انتشارات امیرکبیر، (چاپ پنجم).
- پوپ، آرتور، (۱۳۸۸). معماری ایران. (زهرا قاسم‌علی، مترجم)، تهران: نشر سمیرا.
- پیرنیا (مشیرالدوله)، حسن، (۱۳۸۱). تاریخ ایران باستان (ج ۱، ۲ و ۳). تهران: انتشارات دنیای کتاب، (چاپ هشتم).
- پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۹۰). سبک‌شناسی معماری ایرانی. (گردآورنده: غلامحسین معماریان)، تهران: نشر سروش دانش، (چاپ دهم).
- پیگولوسکایا، نینا ویکتوروونا، (۱۳۸۷). شهرهای ایران در روزگار پارتی و ساسانیان. (مترجم: عنایت‌الله رضا)، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، (چاپ چهارم).
- پین، مایکل، (۱۳۹۴). فرهنگ اندیشه انتقادی (از روشنگری تا پسامدرنیته). (ترجمهٔ پ. یزدانجو)، تهران: شر مرکز، (چاپ پنجم).
- جعفری، جعفر بن محمد، (۱۳۸۴). تاریخ یزد. (مصحح: ایرج افشار)، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- حبیبی، سیدمحسن، (۱۳۸۷). از شار تا شهر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، (چاپ هفتم).
- حقیقت، عبدالرفیع، (۱۳۸۴). تاریخ پانصد سال حکومت اشکانیان. تهران: انتشارات کومش.
- حمیدی، س. ج، (۱۳۸۱). تاریخ اورشلیم (بیت المقدس). تهران: انتشارات امیرکبیر، (چاپ دوم).
- خواجه‌نظام‌الملک، (۱۳۴۷). سیرالملوک (سیاست‌نامه). (مصحح: هیوبرت دارک). تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- خورشیدیان، ا.، (۱۳۸۷). پاسخ به پرسش‌های دینی زرتشتیان. تهران: انتشارات فروهر، (چاپ دوم).
- دانداماییف، محمد، (۱۳۸۶). ایران در دوران نخستین پادشاهان هخامنشی. (مترجم: رضا ارباب)، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۸۵). لغت‌نامه (دورهٔ دو جلدی). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- دیاکونف، ایگور میخایلوویچ، (۱۳۹۱). تاریخ ماد. (مترجم: کریم کشاورز). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، (چاپ یازدهم).
- دیولافوا، ژان، (۱۳۷۱). سفرنامهٔ دیولافوا (ایران، کلده و شوش). (مترجم: علی‌محمد فره‌وشی)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دورانت، ویل، (۱۳۸۰). تاریخ تمدن؛ قیصر و مسیح. (ج ۳)، (حمید عنایت، مترجم)، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- دومزیل، ژرژ، (۱۳۸۶). طبقات اجتماعی ایران قدیم. (مترجم: عیسی بهنام)، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- راوندی، مرتضی، (۱۳۵۷). تاریخ اجتماعی ایران. (ج ۱). تهران: انتشارات امیرکبیر، (چاپ سوم).
- رضی، هاشم، (۱۳۸۴). دین و فرهنگ ایرانی پیش از عصر زرتشت. تهران: انتشارات سخن، (چاپ دوم).
- زند وهومن یسن، (۱۳۸۳). (ترجمهٔ صادق هدایت). تهران: انتشارات نگاه.
- سرخوش، فاطمه، (۱۳۸۹). اسطوره زمین و آسمان؛ زمین و آسمان در باور ایرانیان. تهران: انتشارات ترفند.
- شایگان، داریوش، (۱۳۹۲). آسیا در برابر غرب. تهران: نشر فرزان.
- شایگان، داریوش، (۱۳۹۴). ادیان و مکاتب فلسفی هند. تهران: انتشارات امیرکبیر، (چاپ هشتم)
- طاهری، صدرالدین، (۱۳۹۳). ایزدبانوان در فرهنگ و اساطیر ایران. تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان.
- طبری، محمد بن جریر، (۱۳۷۵). تاریخ طبری (تاریخ الرسل و الملوک). (ج ۲)، (مترجم: ابوالقاسم پاینده). تهران: انتشارات اساطیر.
- عفیفی، رحیم، (۱۳۷۴). اساطیر و فرهنگ ایران در نوشته‌های پهلوی. تهران: انتشارات توس.
- فره‌وشی، بهرام، (۱۳۷۹). ایران وَیجَ. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، (چاپ پنجم).
- قمی، حسن بن محمد، (۱۳۶۱). تاریخ قم. (مصحح: سید جلال‌الدین تهرانی). تهران: انتشارات توس، (چاپ دوم).
- کارنامهٔ اردشیر بابکان، (۱۳۸۵). (مترجم: قاسم هاشمی‌نژاد)، تهران: نشر مرکز، (چاپ سوم).
- کامبخش‌فرد، سیف‌الله، (۱۳۷۴). معبد آناهیتای کنگاور، کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی و بازسازی و احیای معماری معبد ناهید و طاق‌گرا. تهران: سازمان میراث‌فرهنگی و گردشگری کشور.
- کرمونا، متیو و همکاران، (۱۳۹۴). مکان‌های عمومی، فضاهای شهری: ابعاد گوناگون طراحی شهری. (مترجم: فریبا قرائی و همکاران)، تهران: انتشارات دانشگاه هنر، (چاپ سوم).
- کریستین‌سن، آرتور، (۱۳۸۲). مزدا پرستی در ایران قدیم. (مترجم: ذبیح‌الله صفا)، تهران: انتشارات هیرمند، (چاپ پنجم).
- کریستین‌سن، آرتور، (۱۳۸۵). ایران در زمان ساسانیان. (مترجم: غلامرضا رشیدیاسمی)، تهران: انتشارات صدای معاصر، (چاپ پنجم).
- کلیما، اوتاکر، (۱۳۸۶). تاریخچه مکتب مزدک. (مترجم: جهانگیر فکری ارشاد)، تهران: انتشارات توس.
- فرای، ریچارد؛ و همکاران، (۱۳۹۴). تاریخ ایران کمبریج؛ از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان (مترجم: حسن انوشه)، تهران: انتشارات امیرکبیر، (چاپ هشتم).
- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۷۹). شاهنامه. (مصحح: ناهید فرشادمهر)، تهران: نشر محمد، (چاپ سوم).
- گدار، آندره، (۱۳۷۱). آثار ایران. (ج ۱ و ۲)، (مترجم: ابولحسن سروقدمقدم)، تهران: انتشارات آستان قدس رضوی، (چاپ دوم).
- گردیزی، ابوسعید، (۱۳۶۳). تاریخ گردیزی. (مترجم: عبدالحی حبیبی)، تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- گلکار، کورش، (۱۳۹۰). آفرینش مکان پایدار. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- گیدنز، آنتونی، (۱۳۹۲). جامعه شناسی (مترجم: منوچهر صبوری)، تهران: نشر نی.

- گیرشمن، رومن، (۱۳۷۲). ایران از آغاز تا اسلام. (مترجم: محمد معین)، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، (چاپ نهم).
- لویی‌برول، لوسین، (۱۳۹۳). کارکردهای ذهنی در جوامع عقب‌مانده. (مترجم: یدالله موقن)، تهران: نشر هرمس.
- مارتین ورمازرن، (۱۳۸۷). آئین میترا. (مترجم: نادر بزرگ‌زاد)، تهران: نشر چشمه، (چاپ هفتم).
- مافروخی، فضل بن سعد، (۱۳۸۵). محاسن الاصفهان. (مصحح: عباس اقبال آشتیانی، مترجم: حسین بن محمدآوری)، اصفهان: انتشارات سازمان فرهنگی و تفریحی شهرداری‌ها.
- مدنی‌پور، علی، (۱۳۹۲). طراحی فضای شهری؛ نگرشی بر فرآیندهای اجتماعی و مکانی. (مترجم: فرهاد مرتضایی)، تهران: انتشارات سازمان فناوری اطلاعات و ارتباطات شهرداری تهران، (چاپ چهارم).
- مدنی‌پور، علی، (۱۳۹۰). طراحی شهر خرد، (مترجم: بهادر زمانی)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- مسعودی، علی بن حسین، (۱۳۶۵). مروج الذهب و معادن الجوهر. (مترجم: ابوالقاسم پاینده)، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- معین، محمد، (۱۳۵۵). مزدیسنا و ادب فارسی. (ج ۱)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، (چاپ سوم).
- معین، محمد، (۱۳۷۱). لغت‌نامه. تهران: انتشارات امیرکبیر، (چاپ نهم).
- ممفورد، لوئیز، (۱۳۸۷). جامعه مدنی در گذر تاریخ: دگرگونی‌ها و دورنماهای آن. (مترجم: احمد عظیمی بلوریان)، تهران: خدمات فرهنگی رسا، (چاپ دوم).
- منوچهرپور، منوچهر، (۱۳۸۷). فشرده‌ای از آموزش‌های دین زرتشت. تهران: انتشارات فروهر، (چاپ سوم).
- موله، ماژیرلان، (۱۳۶۳). ایران باستان. (مترجم: ژاله آموزگار)، تهران: انتشارات توس، (چاپ دوم).
- مینوی خرد، (۱۳۵۴). (مترجم: احمد تفضلی)، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ناردو، دان، (۱۳۷۹). امپراتوری ایران. (مترجم: مرتضی ثاقب‌فر)، تهران: انتشارات ققنوس.
- نارمن شارپ، رلف، (۱۳۴۶). فرمان‌های شاهنشاهان هخامنشی. شیراز: انتشارات شورای مرکزی جشن‌های شاهنشاهی.
- نصر، سید حسین، (۱۳۹۳). دین و نظم طبیعت (مترجم: انشاءالله رحمتی)، تهران: نشر نی، (چاپ پنجم).
- نفیسی، سعید، (۱۳۸۸). تاریخ تمدن ایران ساسانی. تهران: نشر کتاب پارسه.
- ورمارزن، مارتین، (۱۳۸۷). آئین میترا. (مترجم: بزرگ نادرزاد)، تهران: نشر چشمه، (چاپ هفتم).
- وندیداد، (۱۳۸۴). مترجم: موسی جوان. تهران: نشر دنیای کتاب، (چاپ دوم).
- هینلز، جان، (۱۳۶۸). شناخت اساطیر ایران. (مترجم: ژاله آموزگار و احمد تفضلی)، تهران: نشر چشمه.
- یشت‌ها، (۱۳۹۴). (ج۱). (مفسر و مصحح: ابراهیم پورداوود). تهران: نشر اساطیر، (چاپ دوم).

- Abū Dulaf. (1975). *Safarnameh-ye Abū Dulaf dar Iran* [Abū Dulaf's travelogue in Iran] (A. Tabatabai, Trans.). Tehran: Zavar Publications. (Original work published 1354)
- Afifi, R., (1995). *Asatir va farhang-e Iran dar neveshteha-ye Pahlavi* [Myths and culture of Iran in Pahlavi writings]. Tehran: Toos Publications. (Original work published 1374)
- Ahmadi, B., (2014). *Sakhtar va ta'vil-e matn* [Structure and interpretation of text] (17th ed.). Tehran: Markaz Publishing. (Original work published 1393)
- Al-Biruni, A., (1984). *Athar al-baqiyah an al-qurun al-khaliyah* [The remaining signs of past centuries] (O. Danaseresht, Trans.). Tehran: Amir Kabir Publications. (Original work published 1363)
- Al-Mas'udi, A. b. H., (1986). *Muruj al-dhahab wa ma'adin al-jawhar* [The meadows of gold and mines of gems] (A. Payandeh, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. (Original work published 1365)

- Al-Tabari, M. b. J., (1996). *Tarikh-e Tabari* (Tarikh al-rosol wa al-moluk) [History of Tabari (History of the prophets and kings)] (Vol. 2) (A. Payandeh, Trans.). Tehran: Asatir Publications. (Original work published 1375)

- Amouzgar, J., (2013). *Tarikh-e asatiri-e Iran* [The mythological history of Iran] (12th ed.). Tehran: SAMT. (Original work published 1392)

- *Ardavirafnameh*. (2015). [The book of Ardaviraf] (J. Amouzgar, Trans.). Tehran: Moin Publications. (Original work published 1394)

- Bahar, M., (1997). *Az ostureh ta tarikh* [From myth to history]. Tehran: Cheshmeh Publishing. (Original work published 1376)

- Bajelan Farrokhi, M. H., (1993). *Dar qalamrow-e ensanshenasi; ostureh va ayin (majmueh-ye maqalat)* [In the realm of anthropology; myth and ritual (collection of articles)]. Tehran: Afkar Publishing. (Original work published 1372)

- Banerjee, T. & Loukaitou-Sideris, A., (2015). *Tarahi-ye shahri* (mafahim va jaryanha-ye moaser) [Urban design (concepts and contemporary trends)] (R. Basiri Mojdehi, N. Pour Mohammad Reza, & H. Farahmandian, Trans.). Tehran: Tahan Publications. (Original work published 1394)

- Bartar, J., (2008). *Parsian* [The Persians] (M. Haghighatkhah, Trans.). Tehran: Qoqnoos Publications. (Original work published 1387)

- Basiri, M. & Vali, V., (2000). *Adyan-e Iran-e bastan* [Religions of ancient Iran]. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (Original work published 1379)

- Bell, C., (1997). *Ritual: Perspectives and dimensions.* Oxford University Press.

- Benveniste, É., (1998). *Din-e Irani* [The Persian religion] (B. Sarkarati, Trans.). Tehran: Qatreh Publishing. (Original work published 1377)

- Boudewijnse, B., (1998). *British roots of the concept of ritual.* In Religion in the making: The emergence of the sciences of religion. Routledge.

- Boyce, M., (2010). *Zartoshtian, bavarha va adab-e dini-ye anha* [Zoroastrians, their beliefs and religious customs] (A. Bahrami, Trans.). Tehran: Qoqnoos Publications. (Original work published 1389)

- Briant, P., (2008). *Empatorium-e Hakhmaneshi* [The Achaemenid Empire] (Vol. 2) (N. Foroughan, Trans.). Tehran: Farzan Publishing. (Original work published 1387)

- Brunaux, J. L., (1988). *The Celtic Gauls: Gods, rites and sanctuaries* (D. Nash, Trans.). Seaby.

- *Bundahishn*. (2016). [The primal creation] (M. Bahar, Trans.). Tehran: Toos Publications. (Original work published 1395)

- Carmona, M., *et al.* (2015). *Makanha-ye omumi, faza-ha-ye shahri: ab'ad-e gonagon-e tarahi-ye shahri* [Public places, urban spaces: the dimensions of urban design] (F. Qaraei et al., Trans.). Tehran: University of Art Publications. (Original work published 1394)

- Christensen, A., (2003). *Mazda parasti dar Iran-e qadim* [Zoroastrianism in ancient Iran] (Z. Safa, Trans.). Tehran: Hermand Publications. (Original work published 1382)

- Christensen, A., (2006). *Iran dar zaman-e Sasaniyan* [L'Iran sous les Sassanides] (G. R. Rashid Yasmi, Trans.). Tehran: Sedaye Moaser Publications. (Original work published 1385)

- Creswell, J. W., (2015). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.

- Dandamayev, M. A., (2007). *Iran dar doran-e nokhostin padshahan-e Hakhmaneshi* [Iran in the period of the first Achaemenid kings] (R. Arbāb, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. (Original work published 1386)

- Dehkhoda, A. A., (2006). *Lughatnameh* [Dictionary] (2 Vols.). Tehran: University of Tehran Press. (Original work published 1385)

- Diakonoff, I. M., (2012). *Tarikh-e Mad* [History of Media] (K. Keshavarz, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. (Original work published 1391)

- Dieulafoy, J., (1992). *Safarnameh-ye Dieulafoy (Iran, Kaldah va Shush)* [Dieulafoy's travelogue (Iran, Chaldea, and Susa)] (A. M. Farahvashi, Trans.). Tehran: University of Tehran Press. (Original work published 1371)

- Dumézil, G., (2007). *Tabagat-e ejtema'i-e Iran-e qadim* [Social classes of ancient Iran] (I. Behnam, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. (Original work published 1386)

- Durant, W., (2001). *Tarikh-e tamaddon; Qeysar va Masih* [The story of civilization; Caesar and Christ] (Vol. 3) (H. Enayat, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. (Original work published 1380)

- Eliade, M., (2009). *Ostureh va ayin az ruzgar-e bastan ta emruz* [Myth and ritual from ancient times to today] (I. Ismailpour, Trans.). Tehran: Shahr-e Ostoureh. (Original work published 1388)

- Farahvashi, B., (2000). *Iranvej* [The mythical homeland of Iranians] (5th ed.). Tehran: University of Tehran Press. (Original work published 1379)

- Ferdowsi, A., (2000). *Shahnameh* [The book of kings] (N. Farshadmehr, Ed.). Tehran: Mohammad Publishing. (Original work published 1379)

- Fischer, M. M. J., (2003). *Emergent forms of life and the anthropological voice.* Duke University Press.

- Frye, R. N., *et al.* (2015). *Tarikh-e Iran-e Cambridge; az Seleucian ta forupashi-ye dowlat-e Sasaniyan* [The Cambridge History of Iran; from the Seleucids to the collapse of the Sasanian state] (H. Anusheh, Trans.). Tehran: Amir Kabir Publications. (Original work published 1394)

- Gardizi, A. S., (1984). *Tarikh-e Gardizi* [The history of Gardizi] (A. H. Habibi, Trans.). Tehran: Donyaye Ketab Publications. (Original work published 1363)

- Geertz, C., (1980). *The theatre style: Mardi Gras at New Orleans and Mobile.* University of Chicago Press.

- Gellner, E., (1992). *Postmodernism, reason & religion.* Routledge.

- Ghirshman, R., (1993). *Iran az aghaz ta eslam* [Iran from the earliest times to the Islamic conquest] (M. Moin, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. (Original work published 1372)

- Giddens, A., (2013). *Jame'e shenasi* [Sociology] (M. Sabouri, Trans.). Tehran: Ney Publishing. (Original work published 1392)

- Gluckman, M., (1963). *Order and programmers: Technologies of power in the engineered landscape of Ball, NJ.* Princeton University Press.

- Godard, A., (1992). *Athar-e Iran* [The art of Iran] (Vols. 1-2) (A. H. Sarvghad Moqaddam, Trans.). Tehran: Astan-e Qods-e Razavi Publications. (Original work published 1371)

- Golkar, K., (2011). *Afrinesh-e makan-e paydar* [Creation of sustainable place]. Tehran: Shahid Beheshti University Press. (Original work published 1390)

- Habibi, S. M., (2008). *Az shar ta shahr* [From shar to city] (7th ed.). Tehran: University of Tehran Press. (Original work published 1387)

- Haghighat, A., (2005). *Tarikh-e pansad sal-e hokumat-e Ashkanian* [History of five hundred years of Parthian rule]. Tehran: Koomesh Publications. (Original work published 1384)

- Hamidi, S. J., (2002). *Tarikh-e Urshalim* (Bayt al-Moqaddas) [History of Jerusalem]. Tehran: Amir Kabir Publications. (Original work published 1381)

- Hinnells, J. R., (1989). *Shenakht-e asatir-e Iran* [Persian mythology] (J. Amouzgar & A. Tafazzoli, Trans.). Tehran: Cheshmeh Publishing. (Original work published 1368)

- Ibn al-Faqih, A. b. M., (1970). *Tarjome-ye mukhtasar al-buldan (bakhsh-e marbut be Iran)* [Translation of Summary of Lands (section on Iran)] (M. R. Hakimi, Trans.). Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran. (Original work published 1349)

- Ibn Hawqal., (1987). *Safarnameh-ye Ibn Hawqal (Iran dar surat al-ard)* [The travelogue of Ibn Hawqal (Iran in the image of the earth)] (J. Shoar, Trans.). Tehran: Amir Kabir Publications. (Original work published 1366)

- Ibn Khordadbeh, O., (1992). *Masalik va mamalik* [Routes and realms] (S. Khakrand, Trans.). Tehran: Miras-e Melal Publications. (Original work published 1371)

- Istakhri, I. b. M., (1992). *Masalik va mamalik* [Routes and realms] (I. Afshar, Trans.). Tehran: Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab. (Original work published 1371)

- Jafari, J. b. M., (2005). *Tarikh-e Yazd* [History of Yazd] (I. Afshar, Ed.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. (Original work published 1384)

- Kambakhsh Fard, S., (1995). *Ma'bad-e Anahita-ye Kangavar, kavoshha va pazhuheshha-ye bastanshenasi va bazsazi va ehya-ye memari-ye ma'bad-e Nahid va Taq-e Gera* [The Anahita Temple of Kangavar, archaeological excavations and research, and the reconstruction and revival of the architecture of the Nahid Temple and Taq-e Gera]. Tehran: Cultural Heritage and Tourism Organization. (Original work published 1374)

- *Karnamag-e Ardashir-e Babakan.* (2006). [The book of the deeds of Ardashir son of Babak] (G. Hasheminejad, Trans.). Tehran: Markaz Publishing. (Original work published 1385)

- Khorshidian, E., (2008). *Pasokh be porseshha-ye dini-ye Zartoshtian* [Answering Zoroastrians' religious questions] (2nd ed.). Tehran: Fravahar Publications. (Original work published 1387)

- Khwaja Nizam al-Mulk, (1968). *Siar al-moluk* (Siyasatnama) [The lives of kings (Book of politics)] (H. Darke, Ed.). Tehran: Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab. (Original work published 1347)

- Klima, O., (2007). *Tarikhcheh-ye maktab-e Mazdak* [The history of the Mazdakite doctrine] (J. Fekri Ershad, Trans.). Tehran: Toos Publications. (Original work published 1386)

- Krippendorff, K., (2013). *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.

- Kuper, A., (1983). *Anthropology and anthropologists: The modern British school.* Routledge & Kegan Paul.

- Lawson, E. T. & McCauley, R. N., (2000). *Rethinking religion: Connecting cognition and culture.* Cambridge University Press.

- Lévy-Bruhl, L., (2014). *Karkardha-ye zehni dar jame'ha-ye aghab mandeh* [Mental functions in inferior societies] (Y. Moqan, Trans.). Tehran: Hermes Publishing. (Original work published 1393)

- Madanipour, A., (2011). *Tarahi-ye shahr-e kord* [Design of the cord city] (B. Zamani, Trans.). Tehran: University of Tehran Press. (Original work published 1390)

- Madanipour, A., (2013). *Tarahi-ye faza-ye shahri; negareshi bar farayandha-ye ejtema'i va makani* [Design of urban space; an outlook on socio-spatial processes] (F. Mortezaei, Trans.). Tehran: Tehran Municipality ICT Organization Publications. (Original work published 1392)

- Mafarrukhi, F. b. S., (2006). *Mahasen-e Esfahan* [The excellences of Isfahan] (A. Eqbal Ashtiyani, Ed.; H. b. M. Avari, Trans.). Isfahan: Municipal Cultural and Recreational Organization Publications. (Original work published 1385)

- Manouchehripour, M., (2008). *Feshorde-i az amuzeshha-ye din-e Zartosht* [A summary of the teachings of the Zoroastrian religion] (3rd ed.). Tehran: Fravahar Publications. (Original work published 1387)

- *Minuy-e Kherad.* (1975). [The spirit of wisdom] (A. Tafazzoli, Trans.). Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran. (Original work published 1354)

- Moin, M., (1976). *Mazdayasna va adab-e Farsi* [Zoroastrianism and Persian literature] (Vol. 1) (3rd ed.). Tehran: University of Tehran Press. (Original work published 1355)

- Moin, M., (1992). *Lughatnameh* [Dictionary] (9th ed.). Tehran: Amir Kabir Publications. (Original work published 1371)

- Molé, M., (1984). *Iran-e bastan* [Ancient Iran] (J. Amouzgar, Trans.). Tehran: Toos Publications. (Original work published 1363)

- Mumford, L., (2008). *Jame'e-ye madani dar gozar-e tarikh: degarguniha va dornamaha-ye an* [The city in history: its transformations and prospects] (A. Azimi Balourian, Trans.). Tehran: Rasa Cultural Services. (Original work published 1387)

- Nafisi, S., (2009). *Tarikh-e tamaddon-e Iran-e Sasani* [History of Sasanian civilization]. Tehran: Parseh Book Publishing. (Original work published 1388)

- Nanda, S. & Warms, R. L., (1998). *Culture counts: A concise introduction to cultural anthropology*. Wadsworth Publishing

- Nardo, D., (2000). *Empatorium-e Iran* [The Persian Empire] (M. Saqebfar, Trans.). Tehran: Qoqnoos Publications. (Original work published 1379)

- Nasr, S. H., (2014). *Din va nazm-e tabi'at* [Religion and the order of nature] (E. Rahmati, Trans.). Tehran: Ney Publishing. (Original work published 1393)

- Oshidari, J., (1997). *Daneshnameh-ye Mazdayasna; vazhenameh-ye tozihi-ye ayin-e Zartoshti* [Encyclopedia of Mazdayasna; explanatory dictionary of the Zoroastrian religion]. Tehran: Markaz Publishing. (Original work published 1376)

- Payne, M., (2015). *Farhang-e andisheh-e enteqadi (az rowshanegari ta pasamoderniteh)* [Dictionary of critical thought (from the Enlightenment to postmodernity)] (P. Yazdanjou, Trans.). Tehran: Markaz Publishing. (Original work published 1394)

- Pettazzoni, R., (1967). *West Slavic paganism: Essays on the history of religions* (H. J. Rose, Trans.). E. J. Brill.

- Pigulevskaya, N. V., (2008). *Shahrha-ye Iran dar ruzgar-e Parti va Sasaniyan* [Cities of Iran in the Parthian and Sasanian eras] (E. Reza, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. (Original work published 1387)

- Pirnia (Moshir al-Dowleh), H., (2002). *Tarikh-e Iran-e bastan* [History of ancient Iran] (Vols. 1-3). Tehran: Donyaye Ketab Publications. (Original work published 1381)

- Pirnia, M. K., (2011). *Sabkshenasi-ye memari-e Irani* [Stylistics of Iranian architecture] (G. H. Memarian, Ed.). Tehran: Soroush Danesh Publishing. (Original work published 1390)

- Pope, A. A., (2009). *Memari-e Iran* [Architecture of Iran] (Z. Ghasemali, Trans.). Tehran: Samira Publishing. (Original work published 1388)

- Qomi, H. b. M., (1982). *Tarikh-e Qom* [History of Qom] (S. J. Tehrani, Ed.). Tehran: Toos Publications. (Original work published 1361)

- Radcliffe-Brown, A. R., (1993). *Structure and function in primitive society.* Cohen and West.

- Ravandi, M., (1978). *Tarikh-e ejtema'i-e Iran* [Social history of Iran] (Vol. 1) (3rd ed.). Tehran: Amir Kabir Publications. (Original work published 1357)

- Razi, H., (2005). *Din va farhang-e Irani qabl az asr-e Zartosht* [Religion and culture of pre-Zoroastrian Iran] (2nd ed.). Tehran: Sokhan Publications. (Original work published 1384)

- Rosaldo, R., (1993). *Culture and truth: The remaking of social analysis.* Beacon Press.

- Sarkhosh, F., (2010). *Ostureh-ye zamin va aseman; zamin va aseman dar bavar-e Iranian* [The myth of earth and sky; earth and sky in Iranian belief]. Tehran: Tarfand Publications. (Original work published 1389)

- Sharp, R. N., (1967). *Farmanha-ye shahanshahan-e Hakhmaneshi* [The inscriptions of the Achaemenian kings]. Shiraz: Central Council of the Imperial Celebrations Publications. (Original work published 1346)

- Shayegan, D., (2013). *Asiya dar barabar-e gharb* [Asia facing the West]. Tehran: Farzan Publishing. (Original work published 1392)

- Shayegan, D., (2015). *Adyan va maktabha-ye falsafi-ye Hend* [Religions and philosophical schools of India] (8th ed.). Tehran: Amir Kabir Publications. (Original work published 1394)

- Stronach, D., (1985). "On the evolution of the early Iranian fire temple". *Acta Iranica,* 24 (Papers in honour of Professor Mary Boyce).

- Taheri, S., (2014). *Izadbanovan dar farhang va asatir-e Iran* [Goddesses in Iranian culture and mythology]. Tehran: Roshangaran va Motaleat-e Zanan Publications. (Original work published 1393)

- Turner, V., (1984). *The anthropology of performance.* Performing Arts Journal Publications

- *Vendidad*. (2005). [The laws against the demons] (M. Javan, Trans.). Tehran: Donyaye Ketab Publications. (Original work published 1384)

- Vermaseren, M. J., (2008). *Ayin-e Mitra* [The Mithraic mysteries] (N. Bozorgzad, Trans.). Tehran: Cheshmeh Publishing. (Original work published 1387)

- Vermaseren, M. J., (2008). *Ayin-e Mitra* [The Mithraic mysteries] (B. Naderzad, Trans.). Tehran: Cheshmeh Publishing. (Original work published 1387)

- *Yasht-ha.* (2015). [The hymns of the Avesta] (Vol. 1) (I. Pourdavoud, Ed. & Comment.). Tehran: Asatir Publications. (Original work published 1394)

- *Zand-e Vohuman Yasn.* (2004). [The commentary on the Vohuman Yasht] (S. Hedayat, Trans.). Tehran: Negah Publications. (Original work published 1383)